

VINNI LUCHERINI
Università degli Studi di Napoli Federico II

Aetas 40. évf. 2025. 3. szám, 141–172.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.3.141-172
www.aetas.hu

Nagy Lajos király elveszett könyvtára*

E tanulmány címe nyilvánvalóan intellektuális kihívást jelent, ugyanis még közvetett formában sem maradt ránk bármilyen írott forrás, amely lehetővé tenné a Nagy Lajos király birtokában volt könyvek jelentőségének és jellegének rekonstruálását.¹ Nem rendelkezünk sem katalógussal,² sem más dokumentummal, amelyből kiderülne, hogy a király milyen módon szerezte be az olvasni kívánt könyveket;³ nem ismerjük a helyet sem, ahol azokat tárolták, nem tudjuk, milyen módon gyakorolta az olvasást,⁴ s azt sem tudjuk megmondani, hogy létesített-e kimondott, igazi könyvtárat, hasonlót ahhoz, amit V. Károly francia király hozott

* E tanulmány eredetileg a *La perduta biblioteca di Ludovico il Grande d'Ungheria* címmel jelent meg az alábbi kötetben és oldalakon: Baldassin, Molli, Giovanna – Benucci, Franco – Dolso, Maria Teresa – Máté, Ágnes (a cura di): *Luigi il Grande, rex Hungariae. Guerre, arti e mobilità tra Padova, Buda e l'Europa al tempo dei Carraresi*. Roma: Viella, 2022. 333–363. Köszönet illeti a kiadót, amiért hozzájárult, hogy a magyar fordítást közöljük.

¹ Pór: *Nagy Lajos*, i. m.; Várdy–Grosschmid–Domonkos. (eds.): *Louis the Great, King of Hungary and Poland*, i. m.; Bertényi: *Nagy Lajos király*, i. m.; A „nagy” állandó jelzőről, mellyel III. Kázmér lengyel királyt és Luxemburg IV. Károlyt is illették: Klaniczay: *The Great Royal Trio*, i. m. A Magyar Királyság történetére az Anjou-uralom idején: Engel: *The Realm of St Stephen*, különösen: 101–194.; Zsoldos: *Das Königreich Ungarn im Mittelalter*, i. m.; Engel–Kristó–Kubinyi: *Histoire de la Hongrie médiévale, II. Des Angevins aux Habsbourgs*, i. m.; lásd még: Bak: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*, i. m.; legújabban: Csukovits: *L'Ungheria angioina*, i. m.; valamint a *Hungarian Historical Review* az Anjouk történetének szentelt, Pálosfalvi Tamás szerkesztésében megjelent tematikus számát, (2/2 [2013]).

E tanulmány olasz változatában a „Luigi” névalakkal szemben a „Ludovicó”-t használtam, ugyanis a király keresztnéve apai nagy-nagybátyjától, Toulouse-i Szent Lajostól származik, akit olaszul általában San Ludovico di Tolosa néven emlegetünk. Róla: D'Urso – Perriccioli Saggese – Solvi (a cura di): *Da Ludovico d'Angiò*, i. m. Pár hónappal Lajos születése előtt szülei, Károly (Nápoly, kb. 1288 – Visegrád, 1342. július 16., Magyarország királyává koronázva: 1310. augusztus 27.) és Piast Erzsébet (1305–1380), III. Kázmér nővére Lippán egy ferences kolostort alapítottak Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére, ami politikai és szimbolikus szempontból erősen hangsúlyozta az uralkodó származását. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 404. jelzetű kódexében (ami az alábbiakban még szóba kerül), a 70v folián Lajos király születésének elbeszélését két miniatűr kép kíséri (az egyik a királyi kolostor alapítását, a másik Erzsébet szülését ábrázolja) és egy alakos iniciálé, melyből Toulouse-i Szent Lajos figurája tűnik elő a szent attribútumaival.

² A források tipológiájára: Buringh: *Medieval Manuscript Production in the Latin West*, i. m.

³ Ezzel szemben több információnk van Lajos lányának, Hedvignek a könyvtáráról, aki 1384-től 1399-ig Lengyelország királynője volt: Ožóg: *The Intellectual Circles in Cracow at the Turn of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, i. m.; Loba: *Des lectrices possibles de Christine de Pizan*, i. m.

⁴ A középkori olvasásról: Rouse–Rouse: *Bound Fast with Letters*, i. m.; Haug: *Relecture critique de l'histoire de la lecture*, i. m.; Haug: *L'histoire de la lecture médiévale*, i. m.

létre 1369-ben a Louvre Fauconnerie-tornyában.⁵ Ennek ellenére a középkori könyvhöz egyrészt mint kulturális tárgyhoz, másrészt mint vágyott tárgyhoz közelítve,⁶ a szegényes forrásanyagból kiindulva kísérletet teszek pár munkahipotézis felállítására, hogy megpróbáljam megérteni: a Nagy Lajos birtokában volt könyvek a maguk összességében milyen mértékben körvonalazhatták a király identitását,⁷ a monarchikus hatalommal kapcsolatos elképzeléseit, irodalmi és tudományos érdeklődését. A következő forrásokat fogom vizsgálni: egy a Lajos által a törvényes tulajdonosoktól elvett *thesaurus librorum*-ról szóló tanúbizonyságot, azokat a kéziratokat, melyekről biztosan tudjuk, hogy a magyar uralkodó számára készültek, és az életrajzát, melyet kancelláriájának egyik tagja írt. Megjegyzéseimet az első kérdéskörrel kezdem, melyben a Magyar Királyság története elválaszthatatlanul összekapcsolódik a Szicíliai Királyság történetével.

1. Király a királytól zsákmányol könyveket

Giovanni Conversini, az 1343-ban Budán született és Ravennában nevelkedett humanista⁸ azt írja önéletrajzában,⁹ hogy Nagy Lajos, amikor Nápolyba érkezett, hogy megbosszulja testvére, András halálát,¹⁰ apjának, Conversino da Frignanónak, aki „*physicu[s] eius*” volt,¹¹

⁵ Delisle: *Recherches sur la librairie de Charles V, I-II (e Album)*, i. m.; Avril–Lafaurie (réd. par): *La Librairie de Charles V.*, i. m.; Tesnière: *Livres et pouvoir royal au XIVe siècle*, i. m.; uő: *Librairie et politique du livre sous Charles V.*, i. m.; McGrady: *The Writer's Gift or the Patron's Pleasure?*, 29–53. (ebben a *King Charles V's Sapientia Project: From the Construction of the Louvre Library to the Books He Commissioned* című fejezet); Hedeman: *History, Power, and Visual Memory in the Library of King Charles V.*, i. m. A francia királyok könyvtáráról: Kopp: *Der König und die Bücher*, i. m.; szélesebb összegzés: Rodríguez de la Peña: *Los reyes bibliófilos*, i. m.

⁶ Meale–Pearsall: *Makers and Users of Medieval Books*, i. m.; Johnston – van Dussen (eds.): *The Medieval Manuscript Book*, i. m.

⁷ Természetükénél fogva a középkori könyvtárak nem csupán könyvek, hanem eszmék gyűjteményeként is tanulmányozhatók, amelyek többszörös állapotváltozásoknak vannak kitéve. A jelenlegi vita illusztrálására hadd utaljak a *French Studies* Thomas Hinton és Luke Sunderland által szerkesztett 70/2 (2016)-i számára, ami a középkori könyvtárakról szól, benne Luke Sunderland bevezetőjére: *Medieval Libraries, History of the Book, and Literature*, 159–170.

⁸ Kohl: *Conversini Giovanni*, 574–578.; Kohl: *Life and Works of Giovanni da Ravenna*, i. m. Kohl tanulmányairól: Mueller: *In memoriam: Benjamin G. Kohl*, i. m.

⁹ Az önéletrajz az első padovai (nem autográf) kódexben maradt fenn: Oxford, Balliol College, 288, ff. 1ra–51vb; róla: Weiss: *Il codice oxoniense*, i. m.; Kohl: *The Works of Giovanni di Conversino da Ravenna*, 352–353.; a szöveg kritikai kiadása: *Rationarium vite*, i. m. A szöveg, amelyet maga a szerző 1399–1400-ra datál, Padovában keletkezett, ahol Giovanni 1392 és 1404 között Francesco Novello da Carraránál időzött. Rubinstein: *A Grammar Teacher's Autobiograph*, i. m.

¹⁰ Az 1347 novembere és 1348 májusa, valamint az 1349 júliusa és 1350 szeptembere között zajló nápolyi hadjáratokra: Léonard: *Histoire de Jeanne Ire*, különösen a III. rész, 1–51., 109–124., amely elsősorban Giovanni Villani *Nuova cronicá*-ján és Domenico Gravina jegyző *Chronicon de rebus in Apulia gestis* című művén alapul.

¹¹ A „*physicus*” kifejezés jelentéséről (amit gyakran a „*medicus*” szinonímájaként használnak) a 13–14. századi Itáliában: *The Origins of the Studium of Medicine of Bologna*, 130–134. Giovanni így ír Conversino bolognai tanulmányairól: „*Bononiam iunior petit: ubi minime aulicam ad vanitatem, non ad armorum studium, perditis refugium mentibus, non avaras ad operas fecemque mechanicam, sed ad litteras, curam unam humani generis perfectivam, se contulit. Quibus prestantissime labore summo studioque adeptis et laurea decoratus magisterii, Senas, ubi tum studia florebant, medicinam lecturus publica vocatione concessit, litteralis illic militie fructum auspicatus*”: *Rationarium vite*, 54. (II, 1–2). Ezzel szemben nem említi Conversinót a *Succincta medicorum*, 65. („*Regis medicus nuncupatur est Iacobus a Placentia, et Magister Franciscus, nec non circa an. 1366*

ajándékozta Anjou Róbert könyveinek igen értékes kincsestárát.¹² Ennek egyik részét maga az apa hozhatta Magyarországra, amikor (1348 májusában) a visszatérő Lajost kísérte, a másikat, mely a legtöbb könyvet foglalta magában, nagybátyjának, Tommaso da Frignano ferences barátjának¹³ küldhette el megőrzésre, a harmadik pedig, melyet a magyarokra bízott, a szállítás folyamán vesztett el.

1924-ben Remigio Sabbadini, aki nagyon is tudatában volt az információ mind magyar, mind nápolyi szempontból vett jelentőségének, elsőként figyelt fel az említett szövegrészletre, hangsúlyozva, hogy Nagy Lajos itáliai hadjárata, bármennyire gyér politikai eredményeket hozott is, „nagy fontossággal bírt Róbert király Anjou-könyvtárának sorsára nézve”, mert ez a könyvtár, „melynek történetét napjainkig homály fedi, Lajos birtokába került, s ő azt igazán királyhoz illő módon Conversinónak ajándékozta, aki egy átlagos orvosnál sokkal nagyobb műveltséggel rendelkezett”.¹⁴ Sabbadini, bár elismerte, hogy lehetetlen megtudnunk, mi történt a könyvekkel valójában,¹⁵ három kéziratot azonosított, amelyekről nem tartotta valószínűtlennek, hogy az „Anjou-fond” részét alkották: „a Lolliniano 7, a Laur. Ashburnh. 98 (Paoli) és még egy, amely egykor a muranói Szent Mihály monostorban volt”.¹⁶ Ezenkívül nem vetette el azt az ötletet, hogy Conversino halálakor, 1350-ben könyveit a budai királyi könyvtárban helyezték el, „ha arra gondolunk, hogy Lajos király támogatta a

Ladislaus Demendy”), 178–179., ahogyan más, az uralkodóknak dolgozó orvosokról szóló repertóriumok sem. A magyarországi orvoslásra a pestis időszakában: Miskolczy: *Az 1348-iki nagy pestis*, i. m. Jan Radlicáról, aki Nagy Lajos orvosa, Lengyelország kancellárja, krakkói kanonok, majd püspök volt (1382–1392): Sroka: *Jan Radlica, Nagy Lajos király orvosa*, i. m.; Sroka: *Jan Radlica jako lekarz*, i. m.; Wickersheimer: *Jean de Polonia II.*, 467.

¹² „*Ludovicus rex, ultum fratris necem in Apulos tendens, regno invaso, genitorem meum, physicum eius, sanctissimi atque omni sapientia adornatissimi quondam regis Roberti thesauro pretiosissimo librorum regia liberalitate donavit. Quorum quos potuit, regem comitatus in regnum, una tulit. Partem ac amplioem quidem Thomæ custodiendam servandamque mandavit. Partem se ad Hunnos sequi iussam amisit*”: *Rationarium vite*, 157. (XLVIII, 3).

¹³ 1352-ben a rend tartományfőnöke, 1367-ben miniszter generálisa, 1372-ben gradói pátriárka, 1378-ban kardinális volt: Angiolini: *Frignani Tommaso*, i. m.

¹⁴ Sabbadini: *Giovanni da Ravenna, insigne figura d'umanista*, 8. Sabbadiniről: Stok–Tomè (a cura di): *La filologia classica e umanistica di Remigio Sabbadini*, i. m.; Piras: *Sabbadini Remigio*, i. m.

¹⁵ „Az útközben elveszett részről pontatlan információkat ad Alberto da Sarteano szerzetes, aki 1432-ben látogatott Nápolyba. Elmondja, hogy az Anjou-kori könyvtárból semmi sem maradt meg, mert egy hajótörés során elpusztult; és szerinte a hajótörést egy Nápolyból Spanyolországba tartó aragóniai hajó szenvedte el a Tirrén-tengeren; ellenben az egy Anjoukhoz, Lajos királyhoz tartozó hajóval történt meg, amely az Adriai-tengeren tartott Pugliából Dalmáciába. A nagybátyjának szánt rész egy kicsit az ő, egy kicsit Giovanni hibájából fogyatkozott meg, így amikor Tommaso 1375-ben, hosszú habozás után három ládában átadta unokaöccsének a Conversinótól kapott könyveket, azok legjava már eltűnt.” Sabbadini: *Giovanni da Ravenna*, 9. A katalán-aragóniai (tehát nem magyar) hajó említése, ami valójában 1421-ben süllyedt el a Nápolyban zsákmányolt „*onusta libriis præcipuis*” könyvekkel együtt, Alberto da Sarteano obszerváns szerzetes (aki latin és görög kódexek keresésére ment Nápolyba) egyik levelében olvasható, melyet 1433 februárjában ban Niccolò Niccoli firenzei humanistának írt: *Beati Alberti a Sarthiano opera omnia*, XXV. sz., 227–232. A levél részleges átírását az Anjou királyok könyvtárának könyveiről szóló művének bevezető oldalain Giuseppe Mazzatinti közölte: *La Biblioteca dei re d'Aragona in Napoli*, IV–VI.

¹⁶ Sabbadini: *Giovanni da Ravenna*, 9. A „Paoli” a következő munkára utal: Paoli: *I codici ashburnhamiani della Real Biblioteca*, i. m., de a 98-as szám nem a kézirat jelzete, hanem a Paolinál szereplő sorszám. A Sabbadini által említett muranói kódex, melynek az említett tudós Benedictus Mittarelli katalógusában akadt nyomára (*Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii Sancti Michaelis Venetiarum propre Murianum*, i. m.), őrzési helye a velencei Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Lat. XIV, 129 (= 4334).

tudományokat, és 1367-ben Pécsen megalapította az első magyar egyetemet”.¹⁷ Végül pedig nem tartotta helytelennek azt a feltételezést, hogy Mátyás király, miután 1458. január 24-én elfoglalta a trónt, hozzálátott ragyogó könyvtára kialakításához,¹⁸ „már rátalált egy Anjou-kori fondra”. Sabbadini szerint ebbe a régi fondba sorolhatók például azok a kéziratok, melyek Josephus Flavius *Antiquitates Iudaicae*-ját, az *Enciclopedia medicat* és a *Commentarius in Ptolomei tripartitum*ot tartalmazzák,¹⁹ tehát „olyan jellegű filozófiai, vallási, orvosi műveket, amelyek a Róbert király korabeli kultúra alapját képezték, amit jól ismert Giovanni, aki e király emlékét valóságos áhítattal tisztelte”.²⁰

1984-ben Luciano Gargan összeállította hat kézirat adatlapját: ezek közül öt padovai vámbejegyzéseket tartalmaz, melyek bizonyítják, hogy Giovanni Conversini birtokában voltak:²¹ a 13. század végi Lolliniano 7., melyet a bellunói Biblioteca del Seminario őriz, s megtalálható benne Arisztotelésztől a *De animalibus* Michael Scotus fordításában; az ugyancsak 13. századi Ashburnham 173. a firenzei Biblioteca Medicea Laurenziana állományából, ami Guillaume de Conches *Dragmaticon philosophiae*-jét tartalmazza az 1v-41r foliókon;²² a milánói Biblioteca Ambrosiana S 72. sup. jelzetű, a 14. század második felére visszamenő kódexe, melyben az 1r-42r foliókon Walter Burley *De vita et moribus philosophorum* című műve, továbbá ókori és középkori szerzők, köztük Dante rövid életrajzai olvashatók; a modenai Biblioteca Estenseben található, szintén a 14. század második felében keletkezett ms. Lat. 213 (α.Q.5.11), benne Cicero munkáival és Apuleius *De magiá*jával és a Biblioteca Apostolica Vaticana ugyancsak a 14. század második feléből származó Palatino lat. 1520. jelzetű kódexe, mely Cicero *De natura deorum*át és Pseudo-Apuleius, Pseudo-Cicero és Pseudo-Sallustius műveit tartalmazza. Ezekhez hozzátette a velencei Biblioteca Nazionale Marcianából az ms. Lat. XIV, 129 (=4334) szám alatt őrzött, jórészt filozófiai tartalmú miscellanea-kötetet (származási helye a muranói San Michele, és már Sabbadini is feltüntette), melyet talán éppen Conversini állított össze.²³ Gargan, amikor megállapította, hogy a Lolliniano 7. és az

¹⁷ 1367. szeptember 1-jén Lajos kérésére V. Orbán pápa engedélyt adott, hogy „in civitate Quinqueeclesiensi” studium generale nyíljon, „tam in iuris canonici et civilis quam alia qualibet licita, praeterquam theologica, facultate”: Fischer-Dárda – Lengvári – Schmelcz-Pohánka (eds.): *University and Universality. The Place and Role of the University of Pécs from the Middle Ages to Present Day*, i. m.

¹⁸ A széles bibliográfiából: Karsay (ed.): *Bibliotheca Corviniana*, i. m.; *Nel segno del Corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, i. m.

¹⁹ A Sabbadini által idézett művekben két corvinára tett utalást találhatunk: az egyik a római Biblioteca Casanatense Cod. Lat. 459 kódexe (benne egy *Encyclopedia medica*, másképp *Tacuinum sanitatis* és a *Historia plantarum*), melyet Giovannino de' Grassi műhelyében miniáltak, és IV. Csehországi Vencel (1361–1419) birtokában volt, mielőtt Mátyásé lett: Moly: *I Tacuina sanitatis*, i. m.; a másik a bécsi Österreichische Nationalbibliothek 2271. sz. kódexe ('Alī ibn Riḍwān: *Commentarius in Claudii Ptolemaei Quadripartitum*), mely szintén az említett cseh uralkodó számára készült, majd Magyarországra került: Barlai–Boronkai: *Astronomical Codices in the Corviniana Library*, i. m.; Jenni–Theisen: *Mitteleuropäische Schulen IV (ca. 1380–1400)*, 89–122.

²⁰ Sabbadini: *Giovanni da Ravenna*, 9–10., itt hivatkozással a következőre: Weinberger: *Beiträge zur Handschriftenkunde*, i. m.

²¹ Gargan: *Per la biblioteca di Giovanni Conversini*, i. m. (új kiadása, a témával kapcsolatos egyéb írásokkal együtt: Gargan: *Libri e maestri tra Medioevo e Umanesimo*, i. m.); Gargan: *Un nuovo profilo di Giovanni Conversini da Ravenna*, i. m.

²² Obrist: *Guillaume de Conches*, i. m.

²³ A Lolliniano 7. és a Marciano Lat. XIV, 129 (= 4334) Francesco Barbaro birtokába kerültek, aki az elsőt Giovanni da Ravenna örököseitől, a másodikat pedig a végrendelet végrehajtóitól vásárolta

Ashburnham 173. kódex Nápolyból, Anjou környezetből származik (ami nem áll a Marcianabeli kódexre), feltételezte azt is, hogy a Lolliniano 7. régi kötésének belső tábláján látható bejegyzést („*Noto, quod anno Domini 1346, die dominico mensis maii consecratus fuit in episcopum Quinquecclesiarum dominus Nicolaus*”),²⁴ amit Luigi Lollino bellunói püspök gyűjteményének egy 1758-ban összeállított katalógusa említ, de az 1800-as években elveszett,²⁵ Conversino írta, „amikor egy ideig Róbert király teljes könyvtárának egyetlen, szerencsés tulajdonosa volt”.²⁶

Isabelle Heullant-Donat, nyomon követve Paolino da Venezia *Satirica ystoriájának* kilenc szövegterületét, rekonstruálva a Biblioteca Medicea Laurenziana-ban őrzött példányának (Pluteo XXI. sinistra 1.) sorsát és feltételezve, hogy ez azon kéziratok egyike, melyek Tommaso del Frignano kezében jártak, visszatért a *Rationarium vite* Anjou Róbert könyveire vonatkozó soraira. Összevetette Giovanni da Ravenna szavait azzal, amit a *Cronaca senese*-ben Agnolo di Tura írt, aki szerint Lajos király és emberei Nápolyba érve kifosztották a király híveinek és a báróknak a házait,²⁷ és azzal az értesüléssel, ami egy 1348-ra datálható elveszett oklevélben található, mely szerint a Castelnuovo kincstárában őrzött regisztrumok és más dolgok elpusztultak.²⁸ Rámutatott, hogy Lajos „miután rátette kezét nagy-nagybátyja könyveire [...], majd azonnal át is engedte azokat saját orvosának”, egy jelképes gesztust tett, egyfajta vérbosszút teljesített be Anjou Róbert emlékére. A magyar király azzal, hogy éppen azokat a tárgyakat adományozta Conversinónak, amelyek hozzájárultak a nápolyi királyról mint bölcs uralkodóról kialakult képhez, s egyáltalán nem törődött azzal az örökséggel, melyből nem részesült (mivel az ő legitimitása nagyapjától, Martell Károlytól származott), „szemé-

meg, amint az a poszszesszori bejegyzésekből kitűnik. A velencei humanista könyvtárára: Vendruscolo: *Per la biblioteca di Francesco ed Ermolao Barbaro*, i. m.

²⁴ Poroszlói Neszmélyi Miklós, a magyar uralkodók által jelentős adományokban részesített nagy hatalmú főpap, akit 1346-ban Pécs püspökévé szenteltek, részt vett Lajos itáliai hadjárataiban: Koszta: *Neszmélyi (Poroszlói) I. Miklós (1346–1360)*, i. m.; Fedele–Koszta: *Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter*, i. m.

²⁵ Doglioni: *Catalogus codicum Lollinianæ Bibliothecæ Bellunensis*, 157. (n° XII.)

²⁶ Gargan: *Per la biblioteca*, 376.

²⁷ *Cronaca senese attribuita ad Agnolo di Tura del Grasso*, 554.: („*El detto re d'Ongaria a dì 22 di gienao si parti d'Aversa con tutta sua gente e andaro a Napoli, e in Napoli fe' di sconce e soze cose, e molte case di reali fe' robare e d'altri baroni, e da loro cavò molto tesoro.*”) Giovanni Villani, amikor részletesen elbeszéli Lajos hadjáratát és bevonulását Nápolyba, ezzel szemben így ír: „*Lo re d'Ungheria, quello medesimo dì di 24 di gennaio, con sua gente armata et elli medesimo armato con la barbuta in testa, con una sopraveste indosso di sciamito porporino ivi sui gigli di perle seminati, entrò in Napoli, e non volle pallio sopra il capo, né altra pompa, com'era ordinato e apparecchiato per lui dai napoletani di fare. E smontò a Castello Nuovo e intese a riformare la terra e il reame.*” (CXII. fejezet)

²⁸ Heullant-Donat: *Une affaire d'hommes et de livres*, 694–695. és 22. sz. Johanna királynő itt említett oklevelét részlegesen átírta: Giuseppe de Blasiis: *Le case dei principi angioini nella piazza del Castelnuovo*. Archivio storico per le province napoletane, vol. 12. (1887) 370. (mindkét tanulmány új kiadása: De Blasiis: *Racconti di storia napoletana*, 89–339.; a szóban forgó dokumentum a 250. oldalon): „*Il saccheggio di Castelnuovo è attestato da un diploma posteriore di Giovanna: »propter occupationem et detentionem illicitam Castri novi de Napoli factam ab olim per hostem nostrum et tyrannicum detentorem, rationes quaterni cautele et res alie in camera Thesaurarium dicti castri esistenti, perdit sunt, omnino dispersi, et ignis incendio, sicut verisimiliter creditur, concremati fuerunt«, Reg. An. 356 f. 148. E altrove aggiunge che le scritte furono »perdite et totaliter dilaniate una cum literis clare memorie regis Roberti«, ivi f. 63 t.*”. De Blasiis átírása azonban túl töredékes, és nem helyezi összefüggésbe az eseményeket, ami nem teszi lehetővé, hogy Róbert könyvtárával kapcsolatban biztos értesüléseket nyerjünk belőle.

lyében támadta Róbertet, a gyilkos királynő nagyapját, akinek a presztízse és emlékezete gátolta ambícióit”.²⁹

Tehát a következő kép áll előttünk: Anjou Róbert könyveinek Lajos általi eltulajdonításáról Giovanni da Ravenna szavain kívül semmilyen szövegben, sem elbeszélő, sem kancelláriai írásban nem maradt nyoma. Bár nincs okunk kétségbe vonni feljegyzéseinek szavahi-
hetőségét,³⁰ meglehetősen áttételes az az 1347-ben és 1348-ban történetekre vonatkozó információ, amely valószínűleg Tommaso del Frignanótól származik, tekintve hogy Giovanni épphogy hét éves volt apja halálakor, így nehéz feltételezni, hogy tőle tudott Lajos király ajándékaról. S valóban, a *Rationarium vite* azon passzusa, melyben az ajándékról beszél, nem abban a fejezetben található, melyet Conversinóval és a Friuliból dél felé tartó magyar királlyal történt találkozásának szentelt,³¹ hanem abban, melyben a nagybátyjával való ellentmondásos kapcsolatra rátérve kárhóztatta őt, amiért 1375-ben apja könyveiből csak keveset adott át neki.³² A beszámoló érzelmkitörése azzal a megjegyzéssel ér a tetőfokára,

²⁹ Heullant-Donat: *Une affaire d'hommes et de livres*, 699.

³⁰ „La veridicità del racconto è inattaccabile: essa resiste trionfalmente posta a riscontro con gli atti d'archivio di Firenze, Belluno, Udine, Padova, Venezia, Ravenna, Ragusa, con le narrazioni delle cronache contemporanee, coi dati forniti dall'epistolario dell'autore stesso, ché se sconcordanze risultano tra le epistole e il *Rationarium*, sono insignificanti e possono dipendere o da errore di memoria o da stati d'animo diversi in diversi momenti”: Sabbadini: *Giovanni da Ravenna*, 4.

³¹ Giovanni da Ravenna elmeséli, hogy elvitték meglátogatni apját egy városba, ahol a magyar sereg megállt a Friuliból való továbbhaladása során. Az egyetlen emléke a következő: „...quem [tudniillik Giovannit] insuper infantem maximus regum Ludovicus prelatus, in Apulos transiens, cum parentis iussu coram perlatus esset, et blande suscepisset et pomi frustolo (prandeabat enim) demulsisset.” *Rationarium vite*, 85. (XVI, 6.).

³² „Fama interim per finitima loca ad amicos etiam, ad ipsum usque Thomam hymeneos meos, ut assolet cum incremento quoque vagata, divulgata; ex qui amicorum gratulationes tum litteris, tum exeniis, quo nequaquam sperabam, ipsius Thome suscepi, quippe abiens ubi degeret nunquam proficisci, sed ne meis quidem esse iter litteris proposueram. Iamque cum integro triennio cuntos passim frequentibus visitarem epistolis, inuisitatus ipse superfuisset. Porro undique vite mee, studii, incrementorum laudibus cumulatis, meis se scriptis unum pretermitti amicis queritus, forsitan conscientie morsu, qui immeritum sic abiere iusta affectum ira dimisisset. Inde monebant amici vota, querelas suas quod se immitterem, quo crebro dictatis alios visitarem, neve tam obstinato silentio indagarer adhortabantur. Ad que non modo nil respondi, verum eius nomen ore nec calamo uspiam scriptorum contigi, frustra semper amicos commonere de illo passus. Tandem mandavit libros olim parentis meis, eius cure mandatos, Bononia Venetias vehi. Quid dico libros? Imo verius dicam librorum dumtaxat residuum fecem. Nempe Ludovicus rex [itt a 12. jegyzetben és a hozzá kapcsolódó szövegben idézett passzusok következnek]. *Creditos autem Thomas multifariam profligavit, ita ut nisi peripsima, ut ita dixerim, ad me pervenerint. Quod residuum ideo conduci iussit, quia ad me alliciendum placandumque unica ratio libri viderentur. Frater Jacobinus Cortesius patriarcham avide visurum me et, si accedam, allatos Bononia libros mihi indulturum esse denunciavit; frater Franciscus de Bobio pater mihi amantissimus, idem litteris suadet. Ultro igitur Venetias advenio, patrem illum venerabundus adeo, adoro et «Pater», inquam, «sancte, fortuna ut famulatur tibi, quod summopere desiderabam, propius astarem, negavit. At voluntate sincera affectuque ardentissimo tuis obsequendis votis ne, vita fruens, unquam deere. Quisquis sim, ubi sum, tuus sum; te patrem, te dominum, te benefactorem et alumnum recognoscam, quatenus abs te diligere, teque haberet patruo ac patre, virtutum meritis nitar». Is me benigne susceptans et simul prosequens laudibus, cophinos librorum tres consignari iubet paternaque deinceps humanitate convictu me alloquioque dignatus est. Pauculis secum diebus peractis, cum libris in montes penetra»: *Rationarium vite*, 156–158 (XLVIII). Ugyanakkor maga Giovanni is felelőssé tette magát a könyvek egy részének elvesztéséért. 1401-ben, a *De consolatione in obitu filii* című művében így írt az api örökségről: „Quomodo putasset Robertus ille Sicilie litteratissimus rex bibliothecam*

hogy a könyvek egy király, mégpedig a rendkívüli bölcsessége miatt széltében tisztelt Róbert birtokában voltak, mely narratív elem célja, hogy a veszteség okozta fájdalomnak még jobban hangot adjon: a „*thesauru[s] pretiosissimu[s]*” kifejezés éppen ezt emeli ki.

A *Rationarium vite* azonban nem árul el többet azokról a könyvekről, melyeket Conversino magával hozott Magyarországra. Sabbadini, mint láttuk, azt gondolta, hogy az ő halála után kerültek a könyvek Nagy Lajoshoz, hogy azután a 15. században Mátyás könyvtárában kapjanak helyet. Ugyanezt az utat követve Dragutin Kniewald azt feltételezte, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár azon kódexe (Cod. Lat. 15.), ami Abū l-Qāsim Ḥalaf ibn ‘Abbās az-Zahrāwī sebészeti értekezését tartalmazza Gerardo da Cremona arabról való fordításában, Giovanni da Ravenna tulajdonát képezte.³³ Gargan a maga részéről tényként könyvelte el, hogy Róbert könyvgyűjteményének egésze Conversino kezébe került: a Lolliniano 7-es számú kódexbe a Miklós pécsi püspök 1346-ban történt konszekrációja kapcsán tett bejegyzés meggyőző bizonyosságul szolgált számára, vagy ahogyan pontosabban megfogalmazta: „...mert láthatóan kézenfekvő a feltételezés, hogy azt Conversino doktor írta.”³⁴ Ám ez a bejegyzés, ami egy olyan kódexben szerepel, mely 1393. május 10-én áthaladt a padovai vámon,³⁵ több értelmezési problémát is felvet. Ha feltesszük, hogy Conversino azt Nápolyban írta bele (nem világos, miért), akkor a könyv azok között lehetett, amelyek Tommaso del Frignanóhoz kerültek; ha pedig Conversino azt Nápolyban írta, majd a könyvet magával vitte Magyarországra, vagy már Magyarországon jegyezte be a hadjáratot követően, akkor a könyvnek közvetlenül halála után kellett Itáliába visszajutnia. Mivel a bejegyzés eltűnt, semmi bizonyíték nincs arra, hogy Conversinótól származik, figyelembe véve, hogy az említett püspök Lajos kíséretének egyik legnagyobb becsben álló tagja volt, amint azt krónikájában Giovanni Villani is tanúsítja.³⁶

suam tui dicioni genitoris, regali indulgentia, concessuram? Nosti quot tuo parenti fraude subtracti sunt, quot tu quoque iunior inutiliter dispersisti, quot insuper Gradensis patriarche, alumni tui, liberalitate vana deperditi. Equanimius ergo ferendum erit si antecedentium tramite evaserint quos inde servasti, quos etiam aliunde tuo impendio comparasti.” (Sabbadini: *Giovanni da Ravenna*, 176.) Amikor 1408-ban Velencében meghalt, a könyveit azonnal eladták: Gargan: *Per la biblioteca*, 367.

³³ Lásd: Kniewald: *Johannes Conversini de Ravenna, dubrovacki notar 1384–1387*, i. m., és Csapodi Csaba recenzióját: *Magyar Könyvszemle*, i. m. Az ELTE könyvtárának katalógusában ezt olvashatjuk róla: „*Possessor: Conversino da Ravenna (cf. Kniewald), cuius amicus Paulus Vergerius codicem Budam in Bibliothecam Regiam attulit (vö. Csapodiné 1981), post cuius direptionem Turcarum Imperatores, e quorum serie Abdul Hamid II a. 1877 Universitati nostræ donum dedit*”: Tóth (revisus et auctus per): *Catalogus codicum latinorum Medii Aevi Bibliothecæ Universitatis Budapestinensis*, i. m. Cod. 15. A másik bibliográfiai utalás: Csapodiné Gárdonyi: *A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái*, i. m. A kódex miniatúráinak leírása: *Per una descrizione delle miniature del codice*: Berkovits Ilona: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis-kódexe*, i. m.

³⁴ Gargan: *Per la biblioteca*, 376.

³⁵ Gargan: *Per la biblioteca*, 368.

³⁶ „*In questa stanza arrivò in Italia il vescovo delle Cinquechiese, ovvero de’ Cinquevescovadi, fratello bastardo del re d’Ungheria (si diceva savio signore e valente in arme) con dugento gentili uomini d’Ungheria e della Magna a cavallo e in arme, e con danari assai, e soggiornò a Forlì in Romagna, e assai prima ricevuto graziosamente da messer Mastino della Scala al suo valicare, e poi da tutti i signori di Romagna, e ivi soldò quanta gente poté avere a cavallo e arrivò a Fuligno. Sicché colla gente ch’egli aveva e con quegli che soldò si trovò a Fuligno, che al tutto si teneva dalla parte del re d’Ungheria, ond’era capo messer Ugolino de’ Trinci, vi si trovò con più di mille cavalieri, e nell’Aquila e d’intorno al paese n’avea bene da altri mille al soldo del re d’Ungheria.*” (cap. LXXXIX).

Elgondolkodva ezeken az egymáshoz nem mindig jól illeszkedő részleteken, az mindenestre kevésbé tűnik helytállónak, hogy valamennyi fennmaradt könyv, melyekről eltérő mértékben igazolható, hogy Anjou Róberthez vagy elődjeihez volnának kapcsolhatók, teljes egészében Nagy Lajos Conversinónak tett túl nagyvonalú adományából származna.³⁷ Úgyisint kevésbé tűnik valószínűnek, hogy Lajos csak azért, hogy Róberten bosszút álljon, részt vállalt volna az ellenség könyvein elvégzett *autodafé*-ban.³⁸ Az adatok inkább arra a feltetelezésre csábítanak, hogy Lajos, bár birtokába vette a Róbert által hátrahagyott könyvtár egy részét, de biztosan nem az egészét,³⁹ nem adományozta azt egy az egyben Conversinónak. Miért vetnénk el eleve, hogy megtartott magának vagy a családjá egyik tagjának néhány értékeesebb darabot, mint amilyen egy Biblia vagy egy zsoltároskönyv? Miért ne tehetnénk fel, hogy a hadizsákmány magában foglalt olyan pompás kódexeket, melyeket az Anjou királyi család más rezidenciáiból, az arisztokrácia más tagjaitól tulajdonítottak el, vagy egyenesen olyanokat, amelyeket nápolyi tartózkodása idején ajándékba kapott? Valójában nem tűnik történetileg hihetőnek, hogy egy 14. századi művelt európai uralkodó figyelmét elkerülte volna egy kézirat anyagi, kulturális, sőt vallásos értéke, főként ha miniatúrák díszítették. Magyarország királya bizonyosan nem vett részt könyvek elpusztításában.⁴⁰

2. A királysze me alakjai: Lajos két miniatúrált kézírata

Jelenleg csupán két kéziratot ismerünk, amely Nagy Lajos könyvtárába tartozhatott: az egyiket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (Cod. Lat. 404.), a másikat az oxfordi Bodleian Library (Hertford College 2). Az első, amit általában *Képes krónika*-ként emlegetnek, egy kisméretű pergamenkódex, ami a magyar királyok krónikáját tartalmazza – Szent Istvántól (akit a hagyomány szerint az ezredik évben szenteltek fel, és VII. Gergely pápa elismerte szentté

³⁷ Bár az Anjou-könyvtár leltárai nem léteznek, vagy még nem kerültek elő, több kísérlet történt egy ideiglenes katalógus összeállítására mind a fennmaradt kéziratok alapján, amelyekről biztosan tudjuk, hogy a uralkodók birtokában voltak, mind a másolóknak és illusztrátoroknak adott megbízások és kifizetések alapján, vagy akár a Róbertnek tulajdonított *sermók*-ban található idézetekre alapozva. Cornelia G. Coulter kutatásai (*The Library of the Angevin Kings at Naples*, i. m.) és Isabelle Heullant-Donat említett tanulmánya (*Quelques réflexions autour de la cour angevine comme milieu culturel au XIVe siècle*, 186–190.) mellett érdemes megemlíteni legalább a következő munkákat: Pryds: *The King Embodies the Word. Robert d'Anjou and the Politics of Preaching*, 38–44.; Kelly: *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship*, 26–31.; és az utóbbi két évtizedben a miniatúrált kéziratokkal kapcsolatos, elsősorban Alessandra Periccioli Saggese nevéhez fűződő művészettörténi kutatásokat.

³⁸ Az ilyen cselekedetekre lásd: Partington–Smyth (eds.): *Book Destruction from the Medieval to the Contemporary*, i. m.

³⁹ Azt, hogy Róbert könyveinek egy részének Nápolyban kellett maradnia, már másokkal együtt feltételezte Alessandra Periccioli Saggese (*Le spese per la cultura alla corte angioina di Napoli*, i. m.), aki arról beszél, hogy a könyvtár szétszóródása „Magyarországi Lajossal, Nápoly 1347-ben történt kifosztásával kezdődött”, és „Aragóniai Alfonzzal vált teljessé 1421-ben”.

⁴⁰ Giulia Simeoni arról a hipotézisről beszél (*A Livian manuscript from Francesco I da Carrara to Louis I of Hungary*, i. m.), hogy a Biblioteca Apostolica Vaticana ms. Arch. Cap. S. Pietro C 132 kódexe – ami Titus Livius Róma történetéről írt művét tartalmazza, és Padovában készült II. Giacomo da Carrara idején (1345–1350), ezt követően ennek fiához, I. Francescohoz (1350–1393), majd Giordano Orsini kardinálshoz került, aki végrendeletében azt a Szent Péter bazilikára hagyta – I. Francesco fényűző ajándéka lett volna Nagy Lajos számára. A kódex elkészítésének körülményeiről legújabbban: Simeoni: *I manoscritti medievali illustrati degli Ab Urbe condita di Tito Livio*, i. m.; Padova és Magyarország politikai és diplomáciai kapcsolatairól: Canzian–Bianchi: *I Carraresi fra modelli principeschi identità cittadina e immagini del potere*, i. m.; Baradel: *A fianco di Luigi il Grande d'Ungheria*, i. m., a szakirodalom széles körű tárgyalásával.

avatását) I. Károlyig, Nagy Lajos édesapjáig, melyet egy politikai jellegű prologus és az Árpád-ház „prehistóriája” előz meg. A 146 oldalt kitevő szöveget 146 miniatúra illusztrálja (melyből 43 négyzet alakú, és történeti eseményeket mutat be, 103 pedig alakos vagy történeti jeleneteket ábrázol), többé-kevésbé megfelelően a 103 fejezetcímnek.⁴¹ Az *incipit* oldalán egy nagy „A” kezdőbetűvel, melynek belsejében növényi díszekkel körülölelve Lajos és felesége, Erzsébet imádkozó testtartásban térdelnek Alexandriai Szent Katalin előtt, veszi kezdetét az a vörös betűkkel írt passzus, melyből megtudjuk, hogy a magyarok régen volt és legújabb tetteinek, eredetüknek és terjeszkedésüknek, győzelmeiknek és bátorságuknak a krónikáját 1358. május 15-én kezdték írni, egybeolvasztva a különféle régi krónikákból vett részteket, az igaz dolgok átvételével és minden hamisság elvetésével.⁴²

A kézirat fő címetjével kapcsolatos minden kétség eloszlatására következik az *incipit* oldal nagy négyszög alakú miniatúrája (1. ábra), amely Lajost trónon ülve, a királyság valamennyi jelképével ábrázolja, lovagokkal és különböző népekből származó fegyveresekkel körbevéve.⁴³ Szűk, az Árpád-házi címer sávjaival díszített tunikába öltözve, vállára omló hullámos hajával, az arcához mérten hatalmas szemével, telt ajkaival (életrajzírója szerint „*fuit homo competentis proceritatis, oculis elatis, crinibus et barba crispis, sereno vultu, labiosius, et aliquantulum in humeris curvus*”)⁴⁴ a király, mozdulatlanul beállítva a rövidülés perspektívájába, mintha megtestesítené azokat az erényeket, amelyeket személyében hivatott volt képviselni.⁴⁵ A földi és az égi hatalom bevett középkori ikonográfiájának mintáit követő *majestas regis* kapcsolódási pontot jelent mind a bírói hatalmát gyakorló Justinianus császárt megjelenítő, középkori jogi kódexekben található ábrázolásokkal,⁴⁶ mind pedig a Nápolyban, Cristoforo Orimina műhelyében a 14. század harmincas éveinek elején⁴⁷ eredetileg Lajos testvére, András számára készített⁴⁸ úgynevezett *Anjou biblia* (Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbibliotheek, ms. 1.) ugyancsak nevezetes címlapjával.

⁴¹ Ezzel a kézírral kapcsolatban legyen szabad saját munkáimra hivatkozni, közülük is leginkább: Lucherini: *La Cronaca angioina dei re d'Ungheria*, i. m.

⁴² „*Anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo octavo, feria tertia infra octavas ascensionis eiusdem Domini, incepta est ista cronica de gestis Hungarorum, antiquis et novissimis, ortu et progressu, victoria eorum et audacia, collecta ex diversis cronicis veteribus, earundem veritates ascribendo et falsitatem omnino refutando. In nomine Domini amen*”: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404. f. 1r.

⁴³ Hiányzik viszont az V. Károly francia király kézirataiban gyakori felajánlási jelenet; ezekben előfordul, hogy az uralkodó a könyvtárában, olvasás közben ábrázoltatja magát, mint például a Bibliothèque Nationale de France egyik, ms. Fr. 24287. jelzetű kódexének 1. főlíóján, mely kötet Salisbury-i János *Policraticus*-át tartalmazza Denis Foulechat fordításában: Avril: *Le parcours exemplaire d'un enlumineur à la fin du XIVe siècle*, i. m. A könyvek felajánlására: Inglis: *A Book in the Hand: Some Late Medieval Accounts of Manuscript Presentations*, i. m.; Prud'Homme: *Donnez, vous recevrez*, i. m.; McGrady: *The Writer's Gift*, i. m.

⁴⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, 248.

⁴⁵ Marosi: *Das Frontispiz der Ungarischen Bilderchronik*, i. m.; Lucherini: *The Artistic Visualization of the Concept of Kingship in Angevin Hungary*, i. m.

⁴⁶ Erre az ikonográfiára újabban: Del Monaco: *Illuminated Bolognese Legal Manuscripts*, i. m.

⁴⁷ Periccioli Saggese: *Orimina Cristoforo*. In: *Enciclopedia dell'arte medievale*, vol. 8. i. m.; Periccioli Saggese: *Orimina Cristoforo*. In: *Dizionario biografico dei miniatori italiani*, i. m.; Periccioli Saggese, *Orimina Cristoforo*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, i. m.

⁴⁸ Maere: *Une Bible Angevine de Naples*, i. m.; Avril: *Trois manuscrits napolitains*, i. m.; Csapodi-Gárdonyi: *Der erste Besitzer der Anjou Bible zu Mechelen*, i. m.; Csapodi-Gárdonyi: *The Bible of Andrew Anjou*, i. m.; Watteuw – van der Stock (eds.): *The Anjou Bible*, i. m.

A Cod. Lat. 404. első miniatúrájának szimbolikus jelentései még inkább szembeötlők az ugyanazon az oldalon kezdődő prológus tükrében. Itt, a tudós módon összeválogatott bibliai idézetek mellett, szinte szó szerinti átvételként felismerhető VIII. Bonifác *Liber sextus decretalium*ából a XXII. *titulus (De reliquiis et veneratione sanctorum)*, azzal a célzattal, hogy Magyarország királyait a papokkal, Isten szolgálóival egyenlőként mutassa be.⁴⁹ A prológus szerzője szerint isteni védelem tette lehetővé e királyoknak, akiket áthatott a „*iustitiae equita[s], a sapientiae clarita[s], a patientiae tranquillita[s] és a misericordiae pieta[s]*”, hogy várak düljanak fel, királyokat és császárokat futamítsanak meg, mert „Általam uralkodnak a királyok”, szól az Úristen a bölcs Salamon által a Példabeszédek nyolcadik fejezetében, és „általam – mondá az Isten –, és nem a maguk erejéből uralkodnak a királyok és így fognak uralkodni a magyar királyok is”. A trónon ülő Nagy Lajos alakja megtestesíti ezeket a képzeteket, garanciát nyújtva arra, hogy mindaz, ami a kódexben olvasható vagy látható, hű az igazsághoz, túl azon, hogy ugyanennek az *incipit* oldalnak az alján a többkaréjos díszítésekbe foglalt címerábrázolások nyilvánvalóvá teszik a király tulajdonát.⁵⁰

A krónika egy teleologikus történelmi folyamatot mutat be, amely Szkítia elhagyásával (2. ábra) kezdődik, majd rátér Attilára (3. ábra), a honfoglalásra, a mitikus hét vezérre, a szent királyokra és tetteikre (4. ábra), hogy elérkezzen Károly uralkodásáig, az általa vezetett hadjáratokig, első két feleségének gondviselészerű haláláig (5. ábra) és a Piast Erzsébettel kötött, ugyancsak gondviselészerű házasságig, melyből az eljövendő Nagy Lajos született (6. ábra),⁵¹ mintha csak a magyar monarchia intézményének nem lenne egyéb evilági célja, mint az egyszerre Anjou és Árpád-utód megszületése, aki a kézirat szerkesztésekor a trónon ült. A krónikát kísérő miniatúrák, vagy amelyeket a krónika kísér – attól függ, milyen nézőpontot választunk –, egy olyan képi elbeszélést kínálnak, amely már a keletkezésétől fogva a könyv többszintű használatával számolt: a latinul értő olvasó olvashatta csupán a szöveget, a piros betűs fejezetcímek segítségével kikeresve a különböző témákat; olvashatott az illusztrációkat is megnézve; követhette a történet fonalát az illusztrációk segítségével, melyekhez a fejezetcímek egyben szinte mindig képaláírásként is szolgálnak. Három ikonográfiai típus uralkodik az iniciálékban és a négyszögű miniatúrákban: a magyar királyok és elődeik, valamint a főbb arisztokrata klánok őseinek önálló képmásai; események, úgymint vándorlások, csaták, koronázások, temetések, amelyek nemcsak a történelmi időt, hanem magát az elbeszélést is tagolják; hősi, mesés vagy folklorisztikus jelenetek, amelyek inkább népi énekmondók és jokulátorok, semmint retorikailag végiggondolt történetek témái, és amelyeket gyakran olyan ikonográfiai és kompozíciós stílusban mutatnak be, amelyet nem

⁴⁹ Bácsatyai: *Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon*, i. m. Ebben az átvételben a szent királyok kultuszára tett célzást lát. Szerinte az előszó kánonjogban jártas szerzőjét az udvarhoz közel álló magyar teológusok körében kell keresni.

⁵⁰ Az első díszítésen egy osztott pajzs látható, az első mezőben nyolc vörös és ezüst csík, azaz az úgynevezett régi magyar címer; a második mezőben kék alapon arany liliomok, azaz a Capeting *fleurs-de-lys* mintázat, utalva Károly király Anjou-származására. A második díszítés az ősi magyar királyi jelvényt ábrázolja: piros alapon ezüst kettős kereszt és ezüst talp, amely három zöld hegycsúcsból emelkedik ki. A harmadik díszítésen sisakdísz látható, rajta egy koronából kiemelkedő ezüst struccal, amely a csőrében egy arany patkót tart: ezt a jelvényt Károly és Lajos is használta: Vajay: *L'héraldique, image de la psychologie sociale*, i. m.; Mérindol: *Entre la France, la Hongrie et Naples: les Anjou*, i. m.; uő: *L'héraldique des princes angevins*, i. m.; Rácz: *L'araldica dell'età angioina*, i. m. [A Prológusból vett idézeteknél lehetőség szerint Bellus Ibolya fordítását használtam: G. Gy.]

⁵¹ A Cod. Lat. 404. szövegének átírása egy 1330 körül történt eseményekkel kapcsolatos mondat közepén hirtelen megszakad, amire még nincs meggyőző magyarázatunk.

haboznék ironikusnak nevezni, ami olykor ellentétes az elbeszélte események tragikus tartalmával.

Az eddig tárgyalt elemek nyomán arra a feltételezésre juthatunk, hogy maga Lajos vagy kíséretének egyik tagja feladatul szabta egy *literátusnak*, aki (a hazai szentek életrajzain kívül) hozzáférhetett a korábbi krónikás elbeszélésekhez, hogy lásson neki a Magyar Királyság teljes történetének megírásához, megparancsolta egy másolónak, hogy azt egy kezelhető méretű pergamenkódexbe bemásolja, és egy miniátornak, hogy a bőséges elbeszélő anyagból válogatva azt képekben mutassa be. A lengyel anyakirályné, Erzsébet szinte főszereplőként való beállítása arra enged következtetni, hogy ő is részese volt a kódex megalkotásának, vagy a *concepteur* ily módon tiszteltgett előtte.⁵² Az anyaság, mi több, a szülés, az odaadó és bátor királyné, akik testi épségüket is odaadnák a királyért: az ilyen témák szokatlanul gyakori ismétlődése arra enged következtetni, hogy a könyvet nemcsak Lajos, hanem felesége, Erzsébet használatára is szánták, aki a női viselkedés, az utódok világra hozására szánt uralkodói feleség szerepének kiváló, követésre méltó *exemplumait* találhatta benne.

A második könyv, amely Lajos könyvtárába tartozhatott, az oxfordi Bodleian Library Hertford College 2. kódexe, ami a kései középkorban számos királyi könyvtárban megtalálható, *Secretum secretorum* néven ismert pszeudo-arisztotelészi királytükört tartalmazza.⁵³ Az oxfordi kéziratot először 1912-ben Pongrácz József hozta összefüggésbe a magyar uralkodóval.⁵⁴ 1929-ben Hoffmann Edith összehasonlította azt a Cod. Lat. 404-gyel,⁵⁵ míg Jakubovich Emil 1930-ban, hangsúlyozva a két kézirat és a miniátor személyének magyar mivoltát, megállapította, hogy mindkettőn ugyanaz az írnok dolgozott.⁵⁶ Néhány évvel később Dercsényi Dezső Giovanni da Ravenna szavaiból kiindulva feltételezte, hogy Anjou Róbert 1347 és 1348 között Nápolyból elvitt könyvei között volt egy *Secretum secretorum* is, amelyet a magyar király másolatott magának.⁵⁷

Az oxfordi kódex egyetlen miniált kezdőbetűje, a „H”, mellyel az Arisztotelész Nagy Sándornak írt levele formájában megírt traktátus kezdődik („*Hic est nobilissimus liber compositus per summum Aristotilem et directus ad discipulum suum magnum Alexandrum*”), az első hat sor szövegébe illeszkedik, arany alapra helyezve, melyet ívelt vonalakból álló, a csúcson egy virággal lezárt fekete szegély vesz körül (8. ábra). Maga a betű egy függőleges, szürke színű szárból áll (amely alul villa módjára szélesedik, felül pedig két kis levélfürt látható), ezt középen egy piros csomó fogja át, amiből egy a közepén kiszélesedő és virágos volutában végződő ívelt szalag indul; az egész felépítése hasonlít a *Képes krónika* 62v és 65r főlíóján látható „H” iniciálékra (s kissé arra, ami a 15v folián olvasható). A belső mezőből egy

⁵² A királyság irányításában játszott szerepéről: Szende: *Mitherrscherin oder einfache Königinmutter?* i. m.; Uő: *Le rôle d'Elisabeth Piast dans la diplomatie de Hongrie*, i. m.

⁵³ Kiadása: *Secretum secretorum*, i. m.; lásd még: Williams: *The Secret of Secrets*, i. m.; Uő: *Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian Secretum secretorum*, i. m. Közép-európai elterjedtségére: Cermanová: *The Circulation of the Pseudo-Aristotelian Secretum secretorum*, i. m.; Williams: *The Pseudo-Aristotelian Secret of Secrets: Encyclopedia or Book of Knowledge?*, i. m.

⁵⁴ Pongrácz: *A cambridgei Korvin kódex és a Trinity College magyar vonatkozású egyéb kéziratai*, 6., n. 2.

⁵⁵ Hoffmann: *Régi magyar bibliofilek*, 21–22.

⁵⁶ Jakubovich: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe*, i. m.

⁵⁷ Dercsényi: *Nagy Lajos kora*, 13., 35., 146. Giovanni di Ravenna iránt csak néhány évvel korábban érdeklődött mélyebben Kardos Tibor (*A magyar humanizmus kezdetei*, i. m.). A *Secretum secretorum*-ból Anjou Róbert idézett egy 1316-ban elmondott *sermójában*: Pryds: *The King Embodies the Word*, 118.

férfialak válik ki, akinek testét csak háromnegyed részben mutatja az ábrázolás (hasonlóan a Cod. Lat. 404. f. 7 *rectón* látható Attilához, aki szablyát és földgömböt tart a kezében, valamint a f. 13 *versón* karddal és bal karját eltakaró pajzzsal ábrázolt ötödik vezérhez), kissé ferde testhelyzetben, mintha séta közben megfordult volna, hogy az olvasó irányába nézzon. Viselete páncéling és szűk sárga tunika, melyet a csípőjén arany öv húz össze, a fején korona, jobb kezében hosszú jogar, baljában pajzs, melynek vörös hátterén felismerhető a koronás sisakdísz, amelyből egy strucc bújik elő, ami tökéletes párhuzamot mutat a *Képes krónika* 1r foliójával.⁵⁸ A heraldikai utalás nem is lehetne világosabb: a férfialak maga Nagy Lajos, akinek személyére a folió *bas-de-page*-ján a három miniált rombusz is utal. Az elsőben a magyar király címere, a másodikban az Árpád- és az Anjou-ház jelvénye, a harmadikban a lengyel sas látható, mely utóbbi világosan jelzi, hogy a mű keletkezése a lengyel korona 1370-ben történt megszerzése utánra tehető.

A két kéziratról szóló tanulmányok az illusztrációkkal kapcsolatban gyakran vetették föl Nápoly szerepét, főként a *Képes krónikát* illetően.⁵⁹ Nemigen férhet ahhoz kétség, hogy a művészek a 14. század első és második felében alkalma volt megismerni a nápolyi miniatúrafestészetet, melyből több formai és kompozíciós elemet is átvett. Ha elfogadjuk, hogy Anjou Róbert könyvtárából vagy a királyság arisztokratáitól valóban kerültek könyvek Magyarországra, és hatottak a helyi miniatúrafestőkre,⁶⁰ akkor azt is feltételezhetjük, hogy ezek közül néhány könyv éppen Magyarországról indult útnak, hogy más királyi könyvtárakba kerüljön. Bár csak külső jelekre hagyatkozhatunk, játszom a gondolattal, hogy egy olyan kézirat, mint a már említett *Anjou-Biblia*, amiről még mindig nem bizonyították, hogy mikor és hogyan került Nápolyból Franciaországba,⁶¹ járhatott Lajos kezében, és hogy éppen ő küldte diplomáciai ajándékként egyik lánya, Katalin és Orléans-i Lajos, V. Károly fia között 1374. augusztus 10-én a Louvre-ban kötött házassági szerződés alkalmából. Az Anjou-elődök címlapon látható ábrázolása rendkívüli vizuális eszközt szolgáltatott a tárgyalások során a szerződő felek kölcsönös adományairól zajló vitákhoz.⁶²

3. Lajos, a rex sapiens

Bár Giovanni da Ravenna a magyarokat „hunokként” emlegette és barbároknak nevezte,⁶³ ez nem tartotta vissza attól, hogy Nagy Lajost így jellemezze: „*ea tempestate virtute animi*

⁵⁸ Lásd az 50. jegyzetet.

⁵⁹ Erről legutóbb: Marosi: *The Illuminations of the Chronicle*, i. m.

⁶⁰ Hogy Lajosnak voltak neki dolgozó művészei, azt egy 1356. március 12-i királyi oklevél bizonyítja, melyben a király Nicolaus-t, „*fidelis pictor noster*”-t, aki „*arte pictura varia et diversa eo cara quo placibilia opera nobis paravit et optulit, in quibus regalis nostra excellentia merito potuit et poterit delectari*”, megerősítette a Sopron megyei Medves birtokában, amelyet már I. Károly a festő apjának, Hertulnak ajándékozott, aki mindkét uralkodót „*pictor*”-ként szolgált, lásd Házi: *Sopron szabad királyi város története. I. I. Oklevelek 1162-től 1406-ig*, 173. sz. dokumentum; Nicolaus-t címerfestőként is említik, lásd uo. 161. sz.

⁶¹ Avril: *Trois manuscrits napolitains*, 314–327. azonosította ezt a kódexet Valois Jánosnak, Berry hercegének inventáriumában.

⁶² Lucherini: *La Cronaca angioina*, 111–114.

⁶³ „*Ab Hunnis itaque genitor, ne cum barbaris coalescerem, genitrice me infante defuncta, in Latium, pedagogo Michaele Zagabriensi alumnoque, infantem mittit.*” *Rationarium vite*, 67. A barbaritas fogalmáról: Almási: *I valacchi visti dagli italiani*, i. m. Lásd még: Csukovits: *Hungary and the Hungarians*, i. m. és a következő, széles áttekintést: Fodor-Pók: *The Hungarians in Europe*, i. m.

et rerum gloria regum clarissimu[s]”.⁶⁴ A magyar királyt ugyanis, akárcsak Kasztíliai X. Alfonzot, Anjou Róbertet, Luxemburg IV. Károlyt vagy V. Valois Károlyt⁶⁵ képben vagy írásban bölcs, előrelátó és kegyes uralkodóként ábrázolták, vagy így ábrázoltatta magát, teljes összhangban a királyi intézmény legitimitásáról a kései középkorban zajló politikai diskurzus fogalmi jellegzetességeivel.⁶⁶ Így találjuk abban az életrajzban, melyet *Johannes* (1320–1393) „*nunc archidiaconus de Kikullew in Ecclesia Transilvana, vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum secretorum notarius*”⁶⁷ írt, akinek a munkáját 1488-ban tette ismertté Thuróczi János, beillesztve azt az általa írt *Magyarok krónikájába*, nem feledkezve meg a szerző nevét feltüntető prológusról sem.⁶⁸

Miután szinte megszakítatlanul – a király édesanyja, Erzsébet itáliai utazásának szentelt részt kivéve⁶⁹ – bemutatta a háborús események sorát, melyeknek Lajos volt a kizárólagos főszereplője,⁷⁰ Küküllei János a 39. fejezetben (*De diversis regis Lodowici expeditionibus, et pietate, et ceteris virtutibus eiusdem*) egy pillanatra kitér arra, hogy a szegényekkel bőkezű, az egyházat tisztelő, erényeinek tökéletessége miatt nagyon szeretett király győzelmei mellett tudásáról is híres volt.⁷¹ Az uralkodó jámborságának és bölcsességének magasztalása

⁶⁴ „*Inde a Ludovico, rege Hunnorum, ea tempestate virtute animi et rerum gloria regum clarissimo, singulari honore et premiis ingentibus accersitur, sic deinceps illi carissimo – quod mortalium nulli familiaritatem blandiorem, nulli plura confidentie prebuerit et veris amoris indicia – ut asseverare crebro salutis custodem fuisse et animam in eius manibus repositam esse dignaretur, ob idque genuina rex benignitate ac magnificentia, optimus virtutis interpretis sincero eum affectu complexus, rerum omnium affluentia indulgentissime cumulavit.*” *Rationarium vite*, 54. (II, 3). Tudásának köszönhetően Conversino elnyerte a király jóindulatát: „*Atque genitor, regiam benevolentiam scientia et virtute primam nactus, quem unum ad fructum amicitia familiaritasque regnantium verti debet, in favore et protectione bonorum impendit.*” Uo. 67.

⁶⁵ Rodríguez de la Peña: *Rex excelsus qui scientiam diligit*, i. m.; Kelly: *The New Solomon*, i. m.; Schlotheuber: *Der weise König. Herrschaftskonzeption und Vermittlungsstrategien Kaiser Karls IV.*, i. m.; Vojtišek–Žürek: *Entre idéal et polémique*, i. m.; Richter Sherman: *Representations of Charles V of France (1338–1380) as a Wise Ruler*, i. m.; Boudet: *Le modèle du roi sage aux XIIIe et XVIe siècles*, i. m.; ezenkívül: Klaniczay: *The Ambivalent Model of Solomon*, i. m.; Fábíán: *The Biblical King Solomon in Representations of Western European Medieval Royalty*, i. m.

⁶⁶ Történeti szempontból Jacques Krynen munkáira utalok: Krynen: *Idéal du prince et pouvoir royal en France*, i. m.; uő: *L’empire du roi*, i. m., és az erről írt recenzióra: Boureau: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, vol. 50/3. (1995) 589–591.; művészettörténeti szempontból pedig a következő kötetre: Brown Grant – Hedeman – Ribémont (eds.): *Textual and Visual Representations of Power and Justice in Medieval France*. i. m.

⁶⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum*, 215.

⁶⁸ Erről a munkáról és kiadásairól: Farkas: *On the Provenience of the Copies of Thuróczy*, i. m.

⁶⁹ Sággy: *Dévotions diplomatiques: le pèlerinage de la reine-mère Elisabeth Piast à Rome*, i. m.; Năstăsoiu: *Patterns of Devotion and Traces of Art*, i. m.

⁷⁰ A középkori harcos királyokról: Clauss–Stieldorf–Weller (Hrsg.): *König als Krieger. Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter*, i. m.

⁷¹ „*Item ipse rex prudens et largus admodum fuit, et bella multa feliciter gessit multaque regno suo recuperavit. Qui etiam post bellicam gloriam, scientia litterarum clarus fuit, in astronomia avdissime laboravit, et propter virtutum perfectionem etiam apud barbaros summe dilectus, nomen suum apud multas nationes exaltavit. Hic pius in religione catholica, in pauperes munificus, iura servavit Ecclesiarum et ecclesiastica officia plurimum honoravit.*” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 241. Valójában nem tudjuk, hogy Nagy Lajos a különböző nyelveken, amelyeket bizonyára beszélt, milyen írás- és olvasási készségekkel rendelkezett. Például IV. Szertartásos Péter király esetével ellentétben (erre lásd: Gimeno Blay: *Escribir, reinar. La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso*, i. m.) nem maradt fenn tőle egyetlen saját kezűleg írt irat sem. A Cortusiak *Historiája* elmondja,

a bibliai *Bölcsesség könyvéből* vett idézet révén összekapcsolódik a következő, rövid fejezettel (*De his quae suo sub regimine acta fuere*), ami az életrajz második részét vezeti be.⁷² Ebben szó esik a király ama kívánságáról, hogy katolikus hitre térítse a zsidókat (*De Judaeorum expulsionem*), továbbá a pálos rend elterjedéséről (*De ordine eremitarum et translatione corporis beati Pauli, primi eremitæ*), monostorok felépítéséről (*De constructione claustrum in Noztre, De constructione claustrum in Levveld*), kápolnák alapításáról az aachen-i székesegyházban és a mariazeelli Mária-kegyhelyen és azok megadományozásáról (*De fundatione duarum cappellarum*), mely cselekedetek a bőkezűség példáiaként szolgáltak a királyság főurai, lovagjai, nemesei, de még néhány főpap számára is.⁷³

A *De pace et tranquillitate dierum Ludovici regis* című fejezetben az életrajzíró a tökéletes uralkodó leírását adja: a személyes becsvágytól mentes nagyhatalmú király a királyságot és annak igazgatását Istennek rendelte alá, akitől minden jó származik. Az igazságosság őrzőjeként uralkodott, az ész és a törvény, a szorgalom és a körültekintés vezérelte. Szent elődei nyomdokába lépve⁷⁴ és apját követve a királyságot és a neki alávetett népeket békében és nyugalomban kormányozta, védelmezve az egyház jogait és gyarapítva annak javait.⁷⁵ Ez a tökéletes vezetői képesség, amelyet kizárólag Istennek köszönhetett, élete vége felé lett különösen nyilvánvaló: bár korábban túl sokat vadászott, végül elhagyta ezt a szokását, és haláláig jótékony cselekedeteknek szentelte magát (*De vita regis Lodowici contemplativa*),⁷⁶ míg meg nem halt (*De obitu*

hogy amikor a hadseregével Nápoly felé tartva Tarvisio közelében táborozott, hosszú ideig ült és leveleket olvasott: *Cortusii Patavini [...] Historia de novitatibus Paduæ et Lombardiæ*, col. 949.

⁷² „Verum, quia iuxta sapientis assertionem bonorum laborum gloriosus est fructus, et recolenda memoria, quæ suo tempore, ipso procurante, cum pietatis studio sunt peracta, hic digne nec immerito annectantur.” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 241.

⁷³ „Item unam capellam Aquisgrani et aliam Cellis ad Beatam Virginem pulchro et miro opere construxit, sufficienter et largiter dotavit, ac pretiosis utensilibus ad cultum divinum, vasis, calicibus, libris et ornamentis diversis, ac calice de puro auro decoravit. Post hæc autem, propter liberalitatem suam et boni exempli operationem, multos traxit ad devotionis studium impendendum barones, milites, nobiles et quosdam ex prælatibus, qui loca dicto ordini Eremitarum contulerunt, et claustra construxerunt et dotaverunt ad laudem Dei et gloriam sancti Pauli.” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 243.

⁷⁴ Klaniczay: *Holy Rulers and Blessed Princesses*, i. m.; uő: *La royauté sacrée des Arpadiens*, i. m.; uő: *The Cult of the Saints and their Artistic Representation*, i. m.

⁷⁵ „Cum autem temporibus successivis idem rex amplissimæ potestatis esset et floreret in regni solio, totam suam felicitatem ponens in Deo, a quo cuncta bona procedunt, ac suum principatum ac regiminis curam isti submittens, non passione ac voluntate cupiens principari, velut custos iustitiæ existens, absque ratione et lege nihil voluit attentare, quia vicens industria et regnativa prudentia, virtualiter dominatur gubernatione regni, secundum rationem et legem diligentius circumspecta. Pollens regimine naturali, non instinctu humano sed potius divino, sui desiderii propositum ad hoc inclinavit, ut sequens sanctorum regum prædecessorum suorum et patris sui vestigia, in quibus peramplius et perfectius vigeat, zelus fidei et religio Christiana, regna sua, terras et subjectas sibi nationes, in suis libertatibus, consuetudinibus et legibus, in bona pace et tranquillitate conservavit, maxime quos in fide Domino regeneravit et ab omnibus æmulorum insidiis et incursibus præcipue autem paganorum victoriosissime defensavit, nec non etiam Ecclesias regni sui, in suis iuribus et libertatibus tenuit, et in temporalibus bonis augmentavit.” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 247.

⁷⁶ „Considerans autem et advertens regna sua et dominia undique seu circumquaque quieto et tranquillo statu florere, quamvis ex consuetudine et delectatione a pueritia solita venationes nimium frequentaret, ad ultimum tamen terrenarum rerum occupationibus, quas difficile est absque peccatis ministrare, et curis postpositis, concupiscentiam carnalem calcare ac sibi subijcere, et divinis præceptis parere volens quia omnis caro fœnum et omnis concupiscentia eius, tanquam flos fœni, contemplativam vitam a tumultu multitudinis hominum segregatus, ut piis

et sepultura regis Lodowici).⁷⁷ Ez az uralkodás elméle--tével kapcsolatos rövid értekezés a prológust visszhangozza, melyben Küküllei János a már említett *Secretum secretorum* mellett idézi a *De regimine principum*ot, melyet Egidius Romanus ágostonrendi barát 1280 körül állított össze, benne egy, a leendő IV. Szép Fülöp királynak (1285–1314) szóló ajánlással,⁷⁸ valamint Flavius Vegetius Renatus 4. század végén írt *De re militari* című munkáját.⁷⁹

Az életrajzírónak a dicsőítő szövegben használt kifejezése: „*scientia litterarum clarus fuit*”, bár teljesen illik a Lajos által megszemélyesített lovagi és udvari ideálhoz,⁸⁰ párhuzamként kínálkozik az Anjou Biblia 3. folióján, a miniált kép felső szegélye és a trónon ülő Anjou Róbert fölött feszülő baldachin közötti teret betöltő szöveggel:⁸¹ „*Rex Robertus rex expertus in omni scientia*”.⁸² Küküllei János egyébként azt is mondja, hogy Lajos igen élénken érdek-

operibus insistere et orationibus vacare studiosius et devotius valeret, elegit et in his perseveravit.” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 247.

⁷⁷ „*Tandem hanc vitam laboriosam derelinquens et ad vitam perpetuam aspirans, iuxta illud psalmistæ: «Mihi autem adhærere Deo bonum est, ponere in Domino Deo spem meam», vocatione divina ex hoc mundo migravit, XI die mensis septembris, et parum ante cometa apparuit mirabilis. Tantis autem luctus eo mortuo in regno fuit, ut omnes quasi mortem suam deferrent. Et sepultus est in urbe Alba Regali, in capella quam ipse in latere ecclesiæ Beatæ Virginis collegiæ construxit, sed postea eius consors, regina Elizabeth, ipsam dotavit, XVI eiusdem mensis die anno Domini MCCCCLXXXII. Regnavit autem quadraginta annis et mense uno, et viginti diebus. Fuit autem homo competentis proceritatis, oculis elatis, crinibus et barba crispis, sereno vultu, labiosus et aliquantulum in humeris curvus.*” *Scriptores rerum Hungaricarum*, 248.

⁷⁸ Briggs: Giles of Rome's *De regimine principum*, i. m.; Briggs–Eardley (eds.): *A Companion to Giles of Rome*, i. m.

⁷⁹ E mű középkori elterjedtségéről: Shrader: *A Handlist of Extant Manuscripts Containing the De re militari of Flavius Vegetius Renatus*, i. m.; Allmand: *The De Re Militari of Vegetius*, különösen 123–127. A *De re militari* fokozódó politikai használatáról, amely Salisbury-i Jánossal kezdődött, majd X. Alfonz kasztíliai királlyal és Egidius Romanusszal folytatódott, és Christine de Pizan vitte még tovább. Érdemes még elovasni: Evdokimova: *Le Prologue du Livres Flave Vegece de la chose de chevalerie et la question de son attribution*, i. m.; általában pedig: Saunders – Le Saux – Thomas (eds.): *Writing War. Medieval Literary Responses to Warfare*, i. m.

⁸⁰ Gondoljunk csak Philippe de Harveng premontréi apát I. Fülöpöz, Flandria grófjához írt levelének híres mondatára: „...*princeps, quem non nobilitat scientia litterarum, non parum degenerans sit quasi rusticanus et quodammodo bestialis.*” D. Philippi abbatis Bonae Spei sacri ordinis Praemonstratensium auctoris disertissimi et D. Bernardi Claraevallensis contemporanei opera omnia, Epistola 16. levél col. 149c; Scaglione: *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, 80, no. 51; Jaeger: *The Origins of Courtliness*, 225.

⁸¹ A baldachin négy oszlopát a négy sarkalatos erény megszemélyesítései tartják – „Igazságosság”, „Erő”, „Bölcsesség”, „Mértékletesség” (az első kettő alul balra, a második kettő jobbra) – és a négy udvari erény: „Udvariasság”, „Tisztaság”, „Mérséklet”, „Hűség” (felül, hasonlóan elosztva), akik a bűnök megszemélyesítésein taposnak: Duran: *The Politics of Art: Imaging Sovereignty in the Anjou Bible at Leuven*, i. m. Nem tudjuk, hogy maga Róbert vagy valamelyik tanácsadója alkotta-e meg ennek a főlíónak a teljes ikonográfiai programját (amely a 4r folión található Anjou-dinasztia genealógiájával együtt egy diptichont alkot).

⁸² Úgy tűnik, hogy az „*in omni scientia*” kifejezés az „*expertus*” szóval együtt Aquinói Tamás Arisztotelész *Metafizikájához* fűzött kommentárjának egyes passzusait visszhangozza. („*Illud dicimus magis sapientem in omni scientia, qui potest assignare causas cuiuslibet quaesiti, et per hoc docere*”: Liber I, Lectio 2, n° 4); „*Item quantum ad hoc quod artifices plus accedunt ad finem sapientiae, quam experti, tamquam magis sit, idest contingat, scire sapientiam sequentem omnia, idest dum sequitur universalis*.”: Liber I, Lectio 1, n° 23, vagy pedig a szintén Tamás által írt *Super epistolam ad Hebraeos* című kommentárt („*Dicendum est quod duplex est scientia: scilicet simplicis noticiæ et quantum ad istam procedit argumentum: quia scilicet nihil ignoravit. Est etiam scientiæ experientiae, et secundum istam didicit oboedientiam. Unde dicit didicit ex iis quæ passus est, id est expertus est.*”) Aquinói

lődött az asztronómia iránt („*in astronomia avidissime laboravit*”). Igaz, hogy ez a megjegyzés a *rex sapiens* alakjának narratív felépítésében használatos közhelyként hangozhat,⁸³ de utalhat a magyar uralkodó valóságos érdeklődésére is, amit kapcsolatba hozhatunk azzal az adattal, amellyel Christine de Pizan szolgál az 1405-ben írt *Livre de l'advison*-ban. Szerinte az édesapja, Tommaso da Pizzano,⁸⁴ aki 1340/41-től 1352/53-ig asztrológiát adott elő Bolognában,⁸⁵ 1364 körül kapott egy-egy levelet Franciaország, illetve Magyarország királyától, akik nagy fizetséget ígérve meghívták magukhoz. A két ajánlat közül az apa Franciaországot választotta, meghatározva az éppen hogy megszületett leánya jövőjét.⁸⁶ Az e híradást övező szkepszis ellenére⁸⁷ valójában nincs okunk kételkedni abban, hogy a bolognai asztrológus híre Magyarországra is eljutott. Ehhez hozzátesszem, hogy Tommaso volt a fentebb említett francia–magyar házassági megegyezés egyik tanúja, amint azt a Louvre-ban 1347 auguszt-

tudomány-fogalmáról és arról, hogyan olvasta a páli leveleket: Jenkins: *Knowledge and Faith in Thomas Aquinas*, i. m.; *L'interpretazione di San Tommaso delle dottrine di san Paolo*, i. m. Az «*expertus*» és a «*scientia experimentalis*» fogalmával kapcsolatban figyelembe kell venni Roger Bacon álláspontját is: Hackett: *Ego Expertus Sum: Roger Bacon's Science and the Origins of Empiricism*, i. m. A tudomány középkori fogalmáról: Gregory: *Mundana Sapientia*, i. m.; Chandelier – Verna – Weill-Parot (sous la dir.): *Science et technique au Moyen Âge*, i. m.

⁸³ Boudet: *Entre science et nigromance*, i. m.

⁸⁴ Duranti: *Tommaso da Pizzano*, i. m.

⁸⁵ Amint az kitűnik a David Alan Lines által összeállított listákból: Lines: *Teachers of the Arts and Medicine in the Italian Universities*, i. m.

⁸⁶ „Assez tost après ma nativité [Fortune] fist mon dit pere, pour certaines causes de ses possessions viseter, se transporter en ladite cité de Boulongne la Grasse. En laquelle lui vint tantost nouvelles et certains messaiges tout en ung temps de deux tres excellens roys, lesquelz pour la grant famme de l'auctorité de sa science le mandoient, priant et promettant grans salaires et emolumens chascun endroit soy que vers lui vouldissent aller, dont l'un estoit le souverain des roys crestiens, le roy de France, Charles le saige quint d'icellui nom et l'autre fut le roy de Hongrie [...]. Adonc, comme la suffisence de ces ambassaderies pour la reverence de la digneté des ditz princes ne fust a mettre arriere, delibera mon dit pere a obeir a une des parties, c'est assavoir comme au plus digne – et aussi le desir de veoir les estudes de Paris et la haultesce de la cour françoise – venir vers ledit roy de France, esperant transitoirement veoir le roy, obeir a ses commandemens et viseter lesditz estudes l'espace d'un an, puis s'en retourner vers sa femme et famille, laquelle il ordonna demourer sus ses possessions et heritages a Boulongne la Grace. Et toutes ces dictes choses faictes et ordonnees, avec la licence de la seigneurie de Venise se partit et vint en France, ouquel lieu fut dudit saige roy Charles tres grandement receu et honnorez. Et tost après l'experience veue de son savoir et science, l'establit son conseilier tres especial, privé et chier retenu, lequel lui fu tant agreable que du partir au chief de l'an ne pot avoir licence; ains vult a toutes fins ledit roy que grandement a ses cousts et fraiz envoiait querir sa femme, enfans et famille pour user a tousjours leur vies en France pres de soy, en promettant possessions, rentes et pensions pour tenir honnourablement leur estat. Neantmoins, comme mon dit pere, en esperant tousjours le retour, retardast ceste chose pres de l'espace de III ans, en la fin convint que fait fust. Et ainsi comme dit est, fut fait le transport de nous d'Italie en France. Grandement fut receu la femme et enfans de [...] maistre Thomas, mon dit pere, arrivez a Paris, lesquelz le tres benigne bon saige roy vult veoir et recevoir joieusement. Laquelle chose fut faicte tost après leur venue, atout leurs abis lombars, riches d'aournement et d'atours selon l'usage des femmes et enfans d'estat Ou chastel du Louvre a Paris ou moys de decembre estoit ledit roy, lors que la presentation dudit mainage a belle et honnourable compagnie de parens fu a ses yeulx manifeste, laquelle femme et famille a tres grant joie et grans offres les receipt.” Christine de Pizan: *Le Livre de l'advison* Cristine, 95–97.

⁸⁷ Autrand: Christine de Pizan. *Une femme en politique*, 15. ezt írja: „L'invitation hongroise fait-elle partie du lot des invérifiables légendes de famille? Ou bien est-elle un clin d'œil à la vie de Petrarque? Impossible de le savoir.” A Petrarca tett utalásról: Grimaldi: *Petrarca e l'astrologia medica*, i. m.

tusában aláírt dokumentum bizonyítja (Archives nationales, J. 458.), melyben mint „magister Thoma de Bononia, magister in artibus et medicina” jelenik meg.⁸⁸

Ha Christine szavait összevetjük azzal, amit Küküllei János mond, a valószínűség határain nem túllépve megengedhetjük azt a feltételezést, hogy Nagy Lajos készítettet vagy vásárolt asztronómiai tárgyú kéziratokat könyvtára számára.⁸⁹ Nem tudhatjuk, hogy az Anjouktól származó könyvek között, amelyeket Giovanni da Ravenna szerint Conversino hozott Magyarországra, volt-e pár ilyen, de nem túl könnyelmű következtetés, ha nem zárjuk ki, hogy voltak hasonlóak, mint például a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött Lat. 7272. számú kódex,⁹⁰ melyet 1323 után nem sokkal Nápolyban másoltak és illusztráltak,⁹¹ és amely a legrégebbi és legteljesebb bizonyossága a genovai csillagász, Andalò del Negro műveinek, aki legalább a 1320-as évek vége és a 1330-as évek eleje között Anjou Róbert szolgálatában állt.⁹²

Fordította: GALAMB GYÖRGY

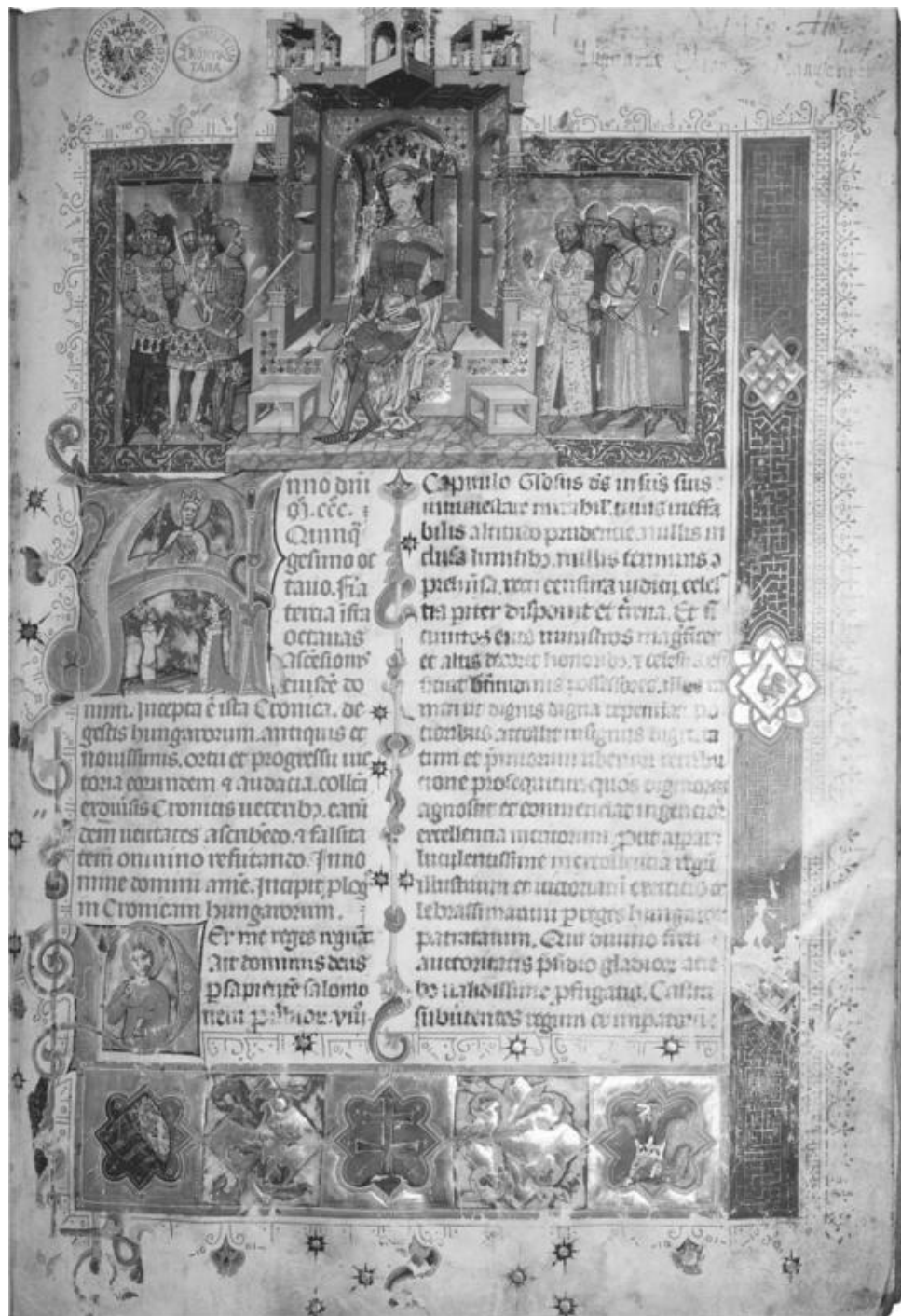
⁸⁸ Jarry: *La vie politique de Louis de France*, 369–375. Egy 1372 április 21-én kelt dokumentumban V. Károly említést tesz „maistre Thomas de Boulogne, nostre astronomen” személyéről: Delisle: *Recherches sur la librairie*, vol. I., 377. Az asztrológia és az orvosi gyakorlat kapcsolatáról: Jacquot: *Médecine et astrologie à Paris dans la première moitié du XIVe siècle*, i. m.; Moulinier-Brogi: *Un aspect particulier de la médecine des religieux après le XIIe siècle: l'attrait pour l'astrologie médicale*, i. m.

⁸⁹ A kis „A” betű, amely a „Incidentia” című fejezetet vezeti be a *Képes krónika* 22r. folióján (7. ábra), Nagy Lajos csillagászati szenvedélye előtti tisztelgésnek tűnik. Itt az áll, hogy „Anno Domini m^o xx^o ii^o in multis locis incendia multa et magna facta sunt, ingens etiam terre motus contigit. iiii^o Idus Maii decima hora diei, sexta feria post Ascensionem Domini, quasi duo soles visi sunt decimo Kalendaris Iulii”. A betű felső része két emberarcú, ragyogó napot foglal magában, utalva a „parhelion” néven ismert légköri jelenségre (Seneca, *Naturales quaestiones*, I,11,3), mellyel a középkori szerzők nagyon sokat foglalkoztak, de ritkán ábrázolták: Scheller: *Dazzle my Eyes... The Parhelion in Art and History*, i. m.

⁹⁰ A kéziratot 1495-ben vitte VIII. Károly Amboise kastélyába: Juste: *Catalogus Codicum Astrologorum Latinorum. II. Les manuscrits astrologiques latins conservés à la Bibliothèque nationale de France à Paris*, 76. A nápolyi katalán-aragóniai uralkodók könyvei egy részének Franciaországba történt átszállításáról: Toscano: *Il bottino di guerra di Carlo VIII*, 279–287.

⁹¹ Blume: *Andalò di Negro und Giovanni Boccaccio*, i. m.; Besseyre: *L'illustration napolitaine des traités astronomiques d'Andalò di Negro*, i. m.

⁹² Egy információ alapján, melyet a 19. század végén Giuseppe de Blasiis talált az Anjou-ház kancelláriájának egyik, 1344. június 9-én kelt dokumentumában („Mortuo nuper sicut accepimus Andalo de Nigro de Ianua qui certam provisionem annuam super proventibus dicte curie vicarie ex munificentie nostre dono percipiebat dum viveret nos attendentes devotionem magistri Nicolini de Sancto fisico”) sikerült megállapítani Andalò halálának dátumát, és lehetett következtetni arra is, hogy ő volt Anjou Róbert orvosa: *Il Trattato sull'astrolabio di Andalo di Negro*, i. m.; Muccillo: *di Negro Andalò*, i. m. Az orvoslásról Nápolyban: Ventura *Cultura medica a Napoli nel XIV secolo*, i. m. Anjou Róbert orvoslás iránti érdeklődéséről: Periccioli Saggese: *A proposito di alcuni libri di medicina*, i. m.

1. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 1r (© OSZK)

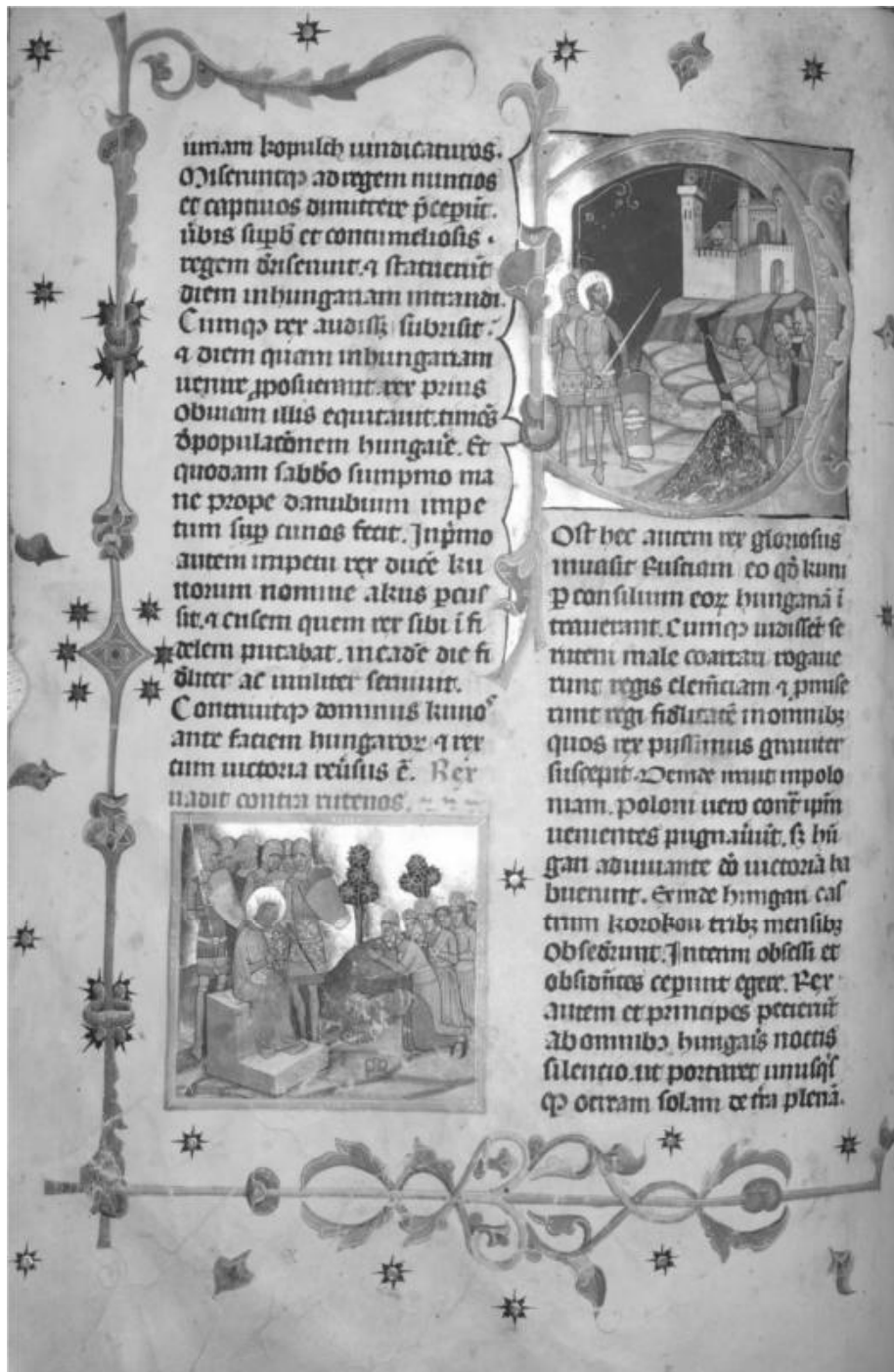
2. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 4r (© OSZK)

3. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 7v (© OSZK)

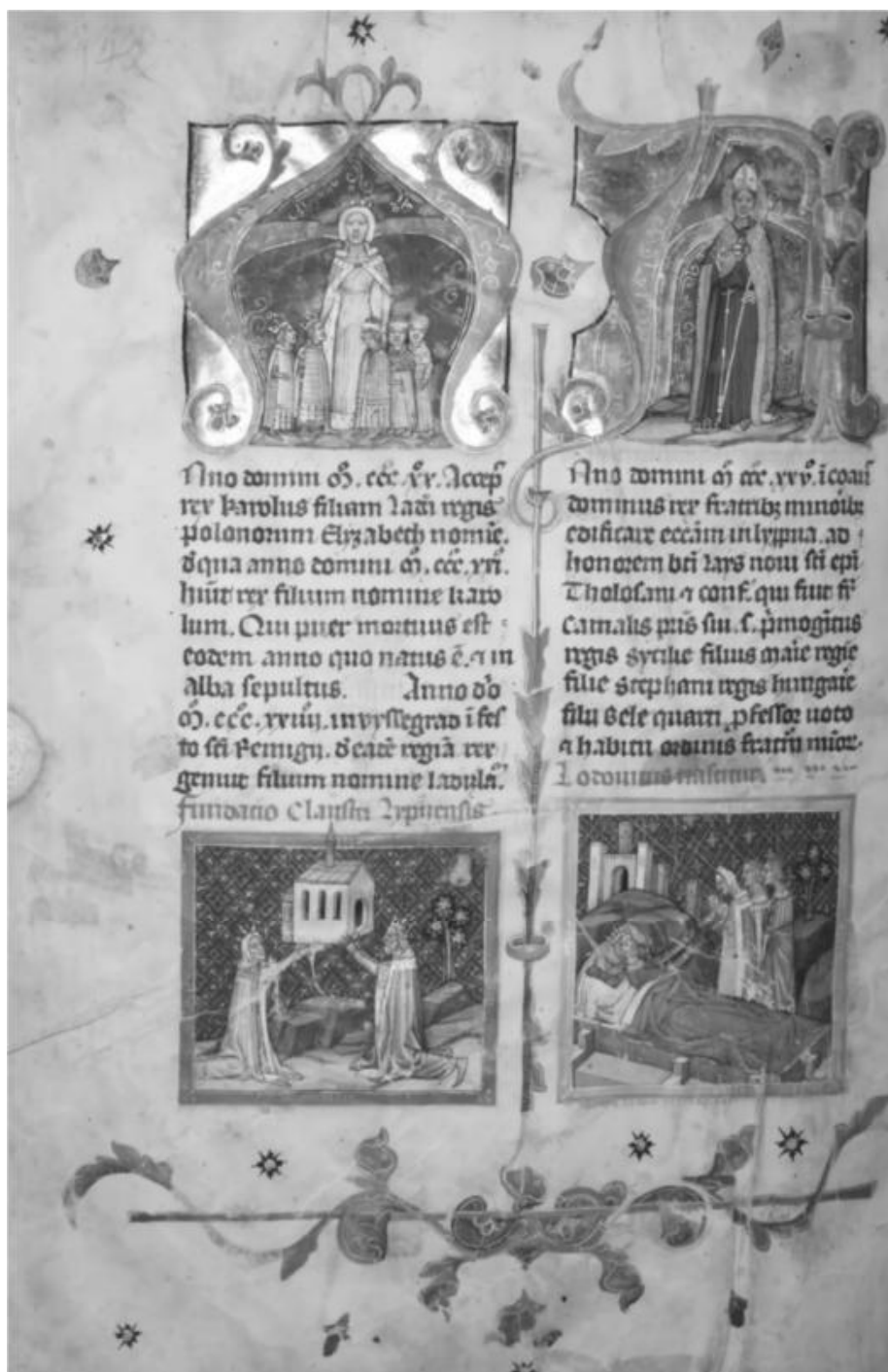
4. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 49v (© OSZK)

5. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 70r (© OSZK)

6. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 70v (© OSZK)

7. ábra

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404, Chronicon Pictum, f. 22r (© OSZK)

8. ábra

Oxford, Bodleian Library, ms. Hertford College 2, Secretum secretorum, f. 1r (© Bodleian Library)

BIBLIOGRÁFIA

Kéziratos források

- Belluno, Biblioteca del Seminario, Lolliniano 7.
 Biblioteca Apostolica Vaticana, Palatino lat. 1520.
 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 404.
 Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnham 173.
 Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pluteo XXI sinistra 1.
 Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 72 sup.
 Modena, Biblioteca Estense, ms. Lat. 213 (α.Q.5.11)
 Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Lat. XIV, 129 (= 4334).

Kiadott források

- Beati Alberti a Sarthiano opera omnia in ordinem redacta, ac argumentis et adnotationis illustrata a frate Francisco Haroldo Hiberno.* Roma: G.B. Bussotto, 1688.
 Christine de Pizan: *Le Livre de l'advison Cristine*. Éd. par: Reno, Christine – Dulac, Liliane. Paris: Honoré Champion, 2001.
Cortusii Patavini duo, sive Gulielmi et Albrigeti Cortusiorum Historia de novitatibus Paduæ et Lombardiæ ab anno MCCLVI usque ad MCCCXLIV. Milano: Società Palatina, 1728. (Rerum Italicarum Scriptores, 12.)
Cronaca senese attribuita ad Agnolo di Tura del Grasso detta la Cronaca maggiore. In: Lisini, Alessandro – Iacometti, Fabio (a cura di): *Cronache senesi*. Bologna: Zanichelli, 1931–1939. (Rerum Italicarum Scriptores, nuova edizione, tomo 15, parte 6, fasc. 1). 253–564.
D. Philippi abbatis Bonae Spei sacri ordinis Praemonstratensium auctoris disertissimi et D. Bernardi Claraevallensis contemporanei opera omnia. Ed.: Jacques-Paul Migne, Turnhout: Brepols, 1968.
Rationarium vite = Giovanni Conversini da Ravenna: *Rationarium vite*. A cura di Nason, Vittore. Firenze: Leo S. Olschki, 1986.
 Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története. I.I. Oklevelek 1162-től 1406-ig.* Sopron: Székely Szabó és Társa Könyvnyomdája, 1921.
Il trattato sull'astrolabio di Andalò di Negro riprodotto dall'edizione ferrarese del 1475 con prefazione del socio Girolamo Bertolotto. Atti della Società ligure di storia patria, vol. 25. (1892). 51144.
Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini [...], cum amplissima præfatione Matthiæ Belii, nec non instructissimo rerum verborumque indice, in nitidissimam hanc formam redacti, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri Austriaci Stadelkirchensis, I-II, Wien: I.P. Kraus, 1746.
Secretum secretorum = Steele, Robert (edidit): „*Secretum Secretorum*”, cum glossis et notulis. *Tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta fratris Rogeri.* Oxford: e Typographeo Clarendoniano, 1920 (Opera hactenus inedita Rogeri Baconi, 5.)

Szakirodalom

- Almási, Gábor: *I valacchi visti dagli italiani e il concetto di barbaro nel Rinascimento.* Storia della storiografia, vol. 52. (2007) 49–66.
 Allmand, Christopher: *The De Re Militari of Vegetius. The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511719929>
 Angiolini, Hélène: *Frignani Tommaso.* In: Dizionario biografico degli italiani, vol. 50., Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1998. 552–554.
 Autrand, Françoise: *Christine de Pizan. Une femme en politique.* Paris: Fayard, 2009.
 Avril, François: *Trois manuscrits napolitains des collections de Charles V et de Jean de Berry. Bibliothèque de l'École des chartes*, vol. 127. (1969) 291–328. <https://doi.org/10.3406/bec.1969.449834>
 Avril, François: *Le parcours exemplaire d'un enlumineur à la fin du XIVe siècle. La carrière et l'œuvre du Maître du Policratique de Charles V.* In: Fleith, Barbara – Morenzoni, Franco (éd.): *De la sainteté à l'hagiographie. Genèse et usage de la Légende dorée.* Genève: Droz, 2001. 265–282.

- Avril, François – Lafaurie, Jean (réd. par): *La Librairie de Charles V. Catalogo della mostra (Paris, Bibliothèque Nationale, 2 ottobre-31 dicembre 1968)*. Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1968.
- Engel, Pál: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London – New York: I. B. Tauris, 2001. <https://doi.org/10.5040/9780755699926>
- Bak, János M.: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1973.
- Bácsatyi Dániel: *Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon*. Történelmi Szemle, 57. évf. (2015) 607–618.
- Baradel, Valentina: *A fianco di Luigi il Grande d'Ungheria: la celebrazione del potere e delle alleanze politiche nel castello carrarese*. In: Valenzano, Giovanna (a cura di): *Un castello per la signoria carrarese, un castello per la città. Arte di corte in un monumento in trasformazione*. Padova: Padova University Press, 2019. 63–80.
- Barlai, Katalin – Boronkai, Ágnes: *Astronomical Codices in the Corviniana Library*. Memorie della Società Astronomia Italiana, vol. 65. (1994) 533–546.
- Berkovits Ilona: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis-kódexe*. Magyar Könyvszemle, 61. évf. (1937) 229–240.
- Bertényi, Iván: *Nagy Lajos király*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989.
- Besseyre, Marianne: *L'illustration napolitaine des traités astronomiques d'Andalò di Negro (Paris, BnF, ms. lat. 7272)*. In: D'Urso, Teresa – Perriccioli Saggese, Alessandra (a cura di): *Manoscritti scientifici miniati fra tradizione classica e modelli arabi*. Battipaglia: Laveglia & Carlone, 2013. 53–62.
- Blume, Dieter: *Andalò di Negro und Giovanni Boccaccio. Astrologie und Mythos am Hof des Robert von Anjou*. In: Michalsky, Tanja (ed.): *Medien der Macht. Kunst zur Zeit der Anjous in Italien*. Berlin: Reimer, 2001. 319–335. Bologna, Ferdinando: *I pittori alla corte angioina di Napoli 1266–1414 e un riesame dell'arte nell'età fridericiana*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1969.
- Boudet, Jean-Patrice: *Entre science et nigromance. Astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XIIe–XVe siècle)*. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2006. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.12587>
- Boudet, Jean-Patrice: *Le modèle du roi sage aux XIIIe et XVIe siècles: Salomon, Alphonse X et Charles V*. *Revue Historique*, vol. 310. (2008) 545–566. <https://doi.org/10.3917/rhis.083.0545>
- Boureau, Alain: *Jacques Krynen, L'empire du roi*. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, vol. 50/3. (1995) 589–591. <https://doi.org/10.1017/S0395264900057632>
- Brown Grant, Rosalind – Hedeman, Anne D. – Ribémont, Bernard (eds.): *Textual and Visual Representations of Power and Justice in Medieval France. Manuscripts and Early Printed Books*. Farnham–Burlington: Ashgate, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315241579>
- Briggs, Charles F.: *Giles of Rome's De regimine principum. Reading and Writing Politics at Court and University, c. 1275–c. 1525*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Briggs, Charles F. – Eardley, Peter S. (eds.): *A Companion to Giles of Rome*. Leiden – Boston: Brill, 2016. <https://doi.org/10.1163/9789004315396>
- Břízová, Daniela – Kuthan, Jiří – Peroutková, Jana – Scholz, Stefan (eds.): *Kaiser Karl IV. Die böhmischen Länder und Europa. Emperor Charles IV, Lands of the Bohemian Crown and Europe*. Praha: Karlsuniversität, 2017.
- Buringh, Eltjo: *Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*. Leiden: Brill, 2011. <https://doi.org/10.1163/9789047428640>
- Canzian, Dario – Bianchi, Francesco: *I Carraresi fra modelli principeschi, identità cittadina e immagini del potere*. In: Grillo, Paolo (a cura di): *Signorie italiane e modelli monarchici (secoli XIII–XIV)*. Roma: Viella, 2013. 279–312.
- Cermanová, Pavlína: *The Circulation of the Pseudo-Aristotelian Secretum secretorum in the Scholarly Centers of the Medieval Czech Lands*. In: Ota Pavlíček (ed.): *Studying the Arts in Late Medieval Bohemia. Production, Reception and Transmission of Knowledge*. Turnhout: Brepols, 2021. 135–153. <https://doi.org/10.1484/M.SA-EB.5.122636>
- Chandelier, Joël – Verna, Catherine – Weill-Parot, Nicolas (sous la dir.): *Science et technique au Moyen Âge (XIIe–XVe siècles)*. Paris: Presses Universitaires de Vincennes, 2017. <https://doi.org/10.3917/puv.chan.2017.01.0007>

- Clauss, Martin – Stieldorf, Andrea – Weller, Tobias (Hrsg.): *Der König als Krieger. Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2015.
- Coulter, Cornelia G.: *The Library of the Angevin Kings at Naples*. Transactions and Proceedings of the American Philological Association, vol. 75. (1944) 141–155. <https://doi.org/10.2307/283315>
- Csapodi Csaba: *Dragutin Kniewald: Johannes Conversini de Ravenna, dubrovacki notar 1384-1387*. (Recenzió) Magyar Könyvszemle, 75. évf. (1959) 2. sz. 248–249.
- Csapodiné Gárdonyi, Klára: *A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái*. Magyar Könyvszemle, 97. évf. (1981) 221–225.
- Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Der erste Besitzer der Anjou Bible zu Mechelen*. Gutenberg Jahrbuch, vol. 47. (1972) 26–31.
- Csapodi-Gárdonyi, Klára: *The Bible of Andrew Anjou*. Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 22. vol. (1976) 89–105.
- Csukovits, Enikő: *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*. Roma: Viella, 2018.
- Csukovits, Enikő (a cura di): *L'Ungheria angioina*. Roma: Viella, 2013.
- De Blasiis, Giuseppe: *Le case dei principi angioini nella piazza del Castelnuovo*. Archivio storico per le province napoletane, vol. 11. (1886) 442–482., vol. 12. vol. (1887) 289–435.
- De Blasiis, Giuseppe: *Racconti di storia napoletana*. Con prefazione di Torraca, Francesco. Napoli: Francesco Perrella, 1908.
- Del Monaco, Gianluca: *Illuminated Bolognese Legal Manuscripts and Angevin Regnum Siciliae. The Advocates Volumen parvum in Edinburgh (National Library of Scotland, Advocates ms 10.1.4 [i])*. Convivium, vol. 5/1. (2018) 58–169. <https://doi.org/10.1484/J.CONVI.4.2018031>
- Delisle, Léopold: *Recherches sur la librairie de Charles V, I–II (e Album)*. Paris: Honoré Champion, 1907.
- Demartini, Dominique – Le Ninan, Claire (sous la dir.): *Genèses et filiations dans l'œuvre de Christine de Pizan*. Paris: Classiques Garnier, 2021.
- Dercsenyi, Dezső: *Nagy Lajos kora*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- Doglion, Lucio: *Catalogus codicum Lollinianae Bibliothecae Bellunensis*. In: Nuova raccolta di opuscoli scientifici e filologici. vol. 4., Venezia: Simone Occhi, 1758. 145–170.
- D'Urso, Teresa – Perriccioli Saggese, Alessandra – Solvi, Daniele (a cura di): *Da Ludovico d'Angiò a Ludovico di Tolosa. I testi e le immagini. Atti del convegno internazionale di studi per il VII centenario della canonizzazione (1317–2017) (Napoli-Santa Maria Capua Vetere, 3-5 novembre 2016)*. Spoleto: CISAM, 2017.
- Duran, Michelle M.: *The Politics of Art: Imaging Sovereignty in the Anjou Bible at Leuven*. In: Watteeuw, Lieve – van der Stock, Jan (eds.): *The Anjou Bible. A Royal Manuscript Revealed*. Naples 1340. Leuven: Peeters, 2010. 73–93.
- Duranti, Tommaso: *The Origins of the Studium of Medicine of Bologna: A Status Questionis*. CIAN – Revista de Historia de las Universidades, vol. 21/1. (2018) 121–149. <https://doi.org/10.20318/cian.2018.4193>
- Duranti, Tommaso: *Tommaso da Pizzano*. In: Dizionario biografico degli italiani, vol. 96. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2019. 151–154.
- Eaker, Helen Lanneau (ed.): *Giovanni di Conversino da Ravenna: Dragmalogia de eligibili vite genere*. Lewisburg–London: Bucknell University Press – Associated University Presses, 1980.
- Engel, Pál: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London – New York: I. B. Tauris, 2001. <https://doi.org/10.5040/9780755699926>
- Engel, Pál – Kristó, Gyula – Kubinyi, András: *Histoire de la Hongrie médiévale, II. Des Angevins aux Habsbourgs*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2008. <https://doi.org/10.4000/books.pur.4122>
- Evdokimova, Ludmilla: *Le Prologue du Livres Flave Vegece de la chose de chevalerie et la question de son attribution*. In: Renevey, Denis – Whitehead, Christiana (eds.): *Lost in Translation? Turnhout: Brepols*, 2009. 173–185. <https://doi.org/10.1484/M.TMT-EB.3.4232>
- Fábián, Laura: *The Biblical King Solomon in Representations of Western European Medieval Royalty*. In: Woodacre, Elena – Dean, Lucinda H. S. – Jones, Chris – Rohr, Zita – Russell, Martin (eds.): *The Routledge History of Monarchy*. Abingdon–New York: Routledge, 2019. 54–69. <https://doi.org/10.4324/9781315203195-4>

- Farkas, Gábor Farkas: *On the Provenience of the Copies of Thuróczy. Editio princeps of the Chronica Hungarorum/K proveniencií kópíi prvého vydania diela Chronica Hungarorum Jána z Turca*. Studia bibliographica Posoniensia, s. n. 2018. 11–24.
- Fedeleš, Tamás – Koszta, László: *Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2011. 97–102.
- Fischer-Dárdai, Ágnes – Lengvári, István – Schmelcz-Pohánka, Éva (eds.): *University and Universality. The Place and Role of the University of Pécs from the Middle Ages to Present Day*. Pécs: University of Pécs, 2017.
- Fodor, Pál – Pók, Attila: *The Hungarians in Europe: A Thousand Years on the Frontier*. The Hungarian Historical Review, vol. 9/1. (2020) 113–139.
- Gargan, Luciano: *Per la biblioteca di Giovanni Conversini*. In: Rino Avesani et al. (a cura di): *Vestigia. Studi in onore di Giuseppe Billanovich*, vol. I–II. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1984. I. 365–385.
- Gargan, Luciano: *Libri e maestri tra Medioevo e Umanesimo*. Messina: Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2011.
- Gargan, Luciano: *Un nuovo profilo di Giovanni Conversini da Ravenna*. In: Marco Petoletti (a cura di): *Dante e la sua eredità a Ravenna nel Trecento*. Ravenna: Longo, 2015. 177–234.
- Năstăsioiu, Dragoș Gh.: *Patterns of Devotion and Traces of Art: The Diplomatic Journey of Queen Elizabeth Piast to Italy in 1343–1344*. Convivium, vol. 2/2. (2015) 98–111.
<https://doi.org/10.1484/J.CONVI.5.111180>
- Gimeno Blay, Francisco M.: *Escribir, reinar. La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso, 1336–1387*. Madrid: Abada, 2006.
- Gregory, Tullio: *Mundana Sapientia. Forme di conoscenza nella cultura medievale*. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1992.
- Grimaldi, Marco: *Petrarca e l'astrologia medica*. Petrarchesca, vol. 3. (2015) 43–56.
- Grossschmid, Géza – Várdy, Steven B. – Domonkos, Leslie S. (a cura di): *Louis the Great, King of Hungary and Poland*. New York: Boulder, 1986.
- Hackett, Jeremiah: *Ego Expertus Sum: Roger Bacon's Science and the Origins of Empiricism*. In: Bénatouil, Thomas – Draelants, Isabelle (textes réunis par): *Expertus sum. L'expérience par les sens dans la philosophie naturelle médiévale*. Actes du Colloque international de Pont-à-Mousson (5-7 février 2009). Firenze: SISMEL Galluzzo, 2011. 145–173.
- Haug, Hélène: *Relecture critique de l'histoire de la lecture. Régularités discursives chez les historiens modernes*. Le Moyen Âge, vol. 120/1. (2014) 123–133. <https://doi.org/10.3917/rma.201.0123>
- Haug, Hélène: *L'histoire de la lecture médiévale. État des recherches et inventaire des sources*. In: Evdokimova, Ludmilla – Smirnova, Victoria (sous la dir.): *L'œuvre littéraire du Moyen Âge*. Aux yeux de l'historien et du philologue. Paris: Classiques Garnier, 2014. 325–340.
- Hedeman, Anne D.: *History, Power, and Visual Memory in the Library of King Charles V*. In: Vinni Lucherini – Cécile Voyer (sous la dir.): *Le livre enluminé médiéval instrument politique*. Roma: Viella, 2021. 221–244.
- Heullant-Donat, Isabelle: *Une affaire d'hommes et de livres. Louis de Hongrie et la dispersion de la bibliothèque de Robert d'Anjou*. In: Coulet, Noël – Matz, Jean-Michel (sous la dir.): *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge*. Roma: École française de Rome, 2000. 689–708.
- Heullant-Donat, Isabelle: *Quelques réflexions autour de la cour angevine comme milieu culturel au XIVe siècle*. In: *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*. Roma: École française de Rome, 1998. 173–191.
- Hoffmann, Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Budapest: Magyar Bibliofil Társaság, 1929.
- Inglis, Erik: *A Book in the Hand: Some Late Medieval Accounts of Manuscript Presentations*. Journal of the Early Book Society for the Study of Manuscripts and Printing History, vol. 5. (2002) 57–97.
- Jacquart, Danielle: *Médecine et astrologie à Paris dans la première moitié du XIVe siècle*. In: Federici Vescovini, Graziella – Baroncelli, Francesco (a cura di): *Filosofia, scienza e astrologia nel Trecento europeo*. Biagio Pelacani Parmense. Padova: il Poligrafo, 1992. 121–134.
- Jaeger, Stephen C.: *The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals, 939–1210*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985.
<https://doi.org/10.9783/9780812200898>

- Jakubovich Emil: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora*. Magyar Könyvszemle, 37. évf. (1930) 382–393.
- Jarry, Eugène: *La vie politique de Louis de France, duc d'Orléans, 1372–1407*. Paris–Orléans: Picard-Herluison, 1889.
- Jenkins, John I.: *Knowledge and Faith in Thomas Aquinas*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Jenni, Ulrike – Theisen, Maria: *Mitteleuropäische Schulen IV (ca. 1380–1400). Hofwerkstätten König Wenzels IV. und deren Umkreis*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Johnston, Michael – van Dussen, Michael (eds.): *The Medieval Manuscript Book. Cultural Approaches*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107588851>
- Juste, David: *Catalogus Codicum Astrologorum Latinorum. II. Les manuscrits astrologiques latins conservés à la Bibliothèque nationale de France à Paris*. Aubervilliers: Institut de recherche et d'histoire des textes, 2015.
- Kardos, Tibor: *A magyar humanizmus kezdetei*. Pécs: Akadémiai Kiadó, 1936.
- Karsay, Orsolya (ed.): *Bibliotheca Corviniana, 1490–1990, International Corvina Exhibition at the National Széchényi Library for the 500th Anniversary of the Matthias' Death (Budapest 1990)*. Budapest: National Széchényi Library, 1990.
- Kelly, Samantha: *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship*. Leiden–Boston: Brill, 2003. <https://doi.org/10.1163/9789047401933>
- Klaniczay, Gábor: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Klaniczay, Gábor: *La royauté sacrée des Arpadiens dans l'historiographie hongroise médiévale et moderne*. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances, vol. 157. (2013) 595–619. <https://doi.org/10.3406/crai.2013.95220>
- Klaniczay, Gábor: *The Ambivalent Model of Solomon for Royal Sainthood and Royal Wisdom*. In: Biliarsky, Ivan – Păun, Radu G. (eds.): *The Biblical Models of Power and Law. Les modèles bibliques du pouvoir et du droit*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. 75–92.
- Klaniczay, Gábor: *The Cult of the Saints and their Artistic Representation in Recent Hungarian Historiography*. In: Barral i Altet, Xavier – Lóvei, Pál – Lucherini, Vinni – Takács, Imre (eds.): *The Art of Medieval Hungary*. Roma: Viella, 2018. 213–234.
- Klaniczay, Gábor: *The Great Royal Trio, Charles IV, Louis I of Anjou and Casimir the Great*. In: Břizová, Daniela – Kuthan, Jiří – Peroutková, Jana – Scholz, Stefan (hrsg.): *Kaiser Karl IV. Die böhmischen Länder und Europa*. Praha: Karlsuniversität, 2017. 257–270.
- Kniewald, Dragutin: *Johannes Conversini de Ravenna, dubrovacki notar 1384–1387*. Glasnik Srpska Akademii Nauke, vol. 229. (1957) 39–160.
- Kohl, Benjamin G.: *Conversini Giovanni*. In: Dizionario biografico degli italiani, vol. 28. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1983. 574–578.
- Kohl, Benjamin G.: *Life and Works of Giovanni da Ravenna*. In: Lanneau Eaker, Helen (ed.): *Giovanni di Conversino da Ravenna, Dragmalogia de eligibili vite genere*. Lewisburg–London: Bucknell University Press – Associated University Presses, 1980. 13–30.
- Kohl, Benjamin G.: *The Works of Giovanni di Conversino da Ravenna: A Catalogue of Manuscripts and Editions*. Traditio, vol. 31. (1975) 349–367. <https://doi.org/10.1017/S0362152900011430>
- Kopp, Vanin: *Der König und die Bücher. Sammlung, Nutzung und Funktion der königlichen Bibliothek am spätmittelalterlichen Hof in Frankreich*. Ostfildern: Thorbecke, 2016.
- Kosztá, László: *Neszmélyi (Poroszló) I. Miklós (1346–1360)*. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A Pécsi Egyházmegye története. I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs: Fény, 2009. 96–101.
- Krynen, Jacques: *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Âge (1380–1440)*. Paris: Picard, 1981.
- Krynen, Jacques: *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe–XVe siècle*. Paris: Gallimard, 1993.
- Léonard, Émile-Guillaume: *Histoire de Jeanne Ire, reine de Naples, comtesse de Provence (1343–1382)*, vols. 1–3. Monaco–Paris: Imprimerie de Monaco – A. Picard, 1932–1936.
- Lines, David Alan: *Teachers of the Arts and Medicine in the Italian Universities, ca. 1350–1630*. [online lista]. München: Universität München, [év nélkül].

- L'interpretazione di San Tommaso delle dottrine di san Paolo – Saint Thomas's Interpretation of Saint Paul's Doctrines.* Città del Vaticano: Pontifica Academia Santi Thomæ Aquinatis, 2009.
- Loba, Anna: *Des lectrices possibles de Christine de Pizan.* In: Demartini, Dominique – Le Ninan, Claire (sous la dir.): *Genèses et filiations dans l'œuvre de Christine de Pizan*, Paris: Classiques Garnier, 2021. 201–214.
- Lucherini, Vinni: *La Cronaca angioina dei re d'Ungheria. Uno specchio eroico e fiabesco della sovranità.* Paris: Classiques Garnier, 2021.
- Lucherini, Vinni: *The Artistic Visualization of the Concept of Kingship in Angevin Hungary.* In: Barral i Altet, Xavier – Lóvei, Pál -- Lucherini, Vinni – Takács, Imre (eds.): *The Art of Medieval Hungary.* Roma: Viella, 2018. 235–251.
- Maere, René: *Une Bible Angevine de Naples au Séminaire de Malines.* *Revue de l'art chrétien*, vol. 5. (1909) 279–291., vol. 6. (1910) 24–34.
- Marosi, Ernő: *Das Frontispiz der Ungarischen Bilderchronik (Cod. Lat. 404 der Széchényi Nationalbibliothek in Budapest).* *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, vol. 46–47. (1993–1994) 357–470. <https://doi.org/10.7767/wjk.1994.4647.1.357>
- Marosi, Ernő: *The Illuminations of the Chronicle.* In: Bak, János M. – Veszprémy, László (eds.): *Studies on the Illuminated Chronicle.* Budapest: Central European University Press, 2018. 25–110. <https://doi.org/10.1515/9789633862629-006>
- Mazzatinti, Giuseppe: *La Biblioteca dei re d'Aragona in Napoli.* Rocca San Casciano: Licinio Cappelli, 1897.
- McGrady, Deborah: *The Writer's Gift or the Patron's Pleasure? The Literary Economy in Late Medieval France.* Toronto: University of Toronto Press, 2019. <https://doi.org/10.3138/9781487518448>
- Mérindol, Christian de: *Entre la France, la Hongrie et Naples: les Anjou.* In: Staaten, Wappen, Dynastien. XVIII Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik (Innsbrück, 1988). Innsbruck: Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, vol. 18. (1988) 145–170.
- Mérindol, Christian de: *L'héraldique des princes angevins.* In: Tonnerre, Noël-Yves – Verry, Élisabeth (sous la dir.): *Les princes angevins du XIIIe au XVe siècle. Un destin européen.* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2003. 277–310.
- Meale, Carol M. – Pearsall, Derek (eds.): *Makers and Users of Medieval Books. Essays in Honour of A. S. G. Edwards.* Cambridge: D. S. Brewer, 2014. <https://doi.org/10.1515/9781782042754>
- Miskolczy, István: *Az 1348-iki nagy pestis és az egykorú orvostudomány.* *Budapesti Szemle*, 243. évf. (1936) 212–238.
- Mittarelli, Benedictus: *Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii Sancti Michaelis Venetiarum prope Murianum, una cum Appendice librorum impressorum seculi XV. Opus posthumum Johannis-Benedicti Mittarelli Veneti abbatis ex generalis Benedictino-Camaldulensis.* Venezia: Tip. Fentiana, 1779.
- Moly, Florence: *I Tacuina sanitatis, manoscritti miniati tra lusso e didattica alla corte dei Visconti.* In: Planas, Josefina – Sabaté, Flocel (sota la dir.): *Manuscrits il·luminats. L'escenografia del poder durant els segles baixmedievals.* Lleida: Pagès, 2010. 85–95.
- Moulinier-Broggi, Laurence: *Un aspect particulier de la médecine des religieux après le XIIe siècle: l'attirait pour l'astrologie médicale.* In: Berlivet, Luc et al. (études réunies par): *Médecine et religion. Compétitions, collaborations, conflits (XIIe–XXe siècles).* Roma: École française de Rome, 2012. 65–92.
- Muccillo, Maria: *di Negro Andalò.* In: *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 40. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991. 126–131.
- Mueller, Reinhold C.: *In memoriam: Benjamin G. Kohl (1938–2010).* In: Knapton, Michael. – Law, John E. – Smith, Alison A. (eds.): *Venice and the Veneto during the Renaissance. The Legacy of Benjamin Kohl.* Firenze: Reti Medievali – Firenze University Press, 2014. XIX – XXII.
- Năstăsioiu, Dragoş Gh.: *Patterns of Devotion and Traces of Art: The Diplomatic Journey of Queen Elizabeth Piast to Italy in 1343–1344.* *Convivium*, vol. 2/2. (2015) 98–111. <https://doi.org/10.1484/J.CONVI.5.111180>
- Nel segno del Corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490).* Modena: Il Bulino, 2002.

- Obrist, Barbara: *Guillaume de Conches. Cosmologie, physique du ciel et astronomie. Textes et images*. In: Obrist, Barbara – Caiazzo, Irene (études réunies par): *Guillaume de Conches. Philosophie et science au XIIe siècle*. Firenze: SISMEL Galluzzo, 2011. 123–196.
- Ozóg, Krzysztof: *The Intellectual Circles in Cracow at the Turn of the Fourteenth and Fifteenth Centuries and the Issue of the Creation of the Sankt Florian Psalter*. Polish Libraries, vol. 1. (2013) 166–185.
- Paoli, Cesare: *I codici ashburnhamiani della Real Biblioteca mediceo-laurenziana di Firenze*. Roma: Ministero dell'Istruzione Pubblica, 1928.
- Partington, Gill – Smyth, Adam (eds.): *Book Destruction from the Medieval to the Contemporary*. London: Palgrave Macmillan, 2014. <https://doi.org/10.1057/9781137367662>
- Perriccioli Saggese, Alessandra: *Orimina Cristoforo*. In: *Enciclopedia dell'arte medievale*, vol. 8. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1996. 870–871.
- Perriccioli Saggese, Alessandra: *Orimina Cristoforo*. In: Bollati, Milvia (a cura di): *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*. Milano: Sylvestre Bonnard, 2004. 838–840.
- Perriccioli Saggese, Alessandra: *Orimina Cristoforo*. In: *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 79. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2013. 494–497.
- Perriccioli Saggese, Alessandra: *Le spese per la cultura alla corte angioina di Napoli*. In: Morelli, Serena (études réunies par): *Périphéries financières angevines / Periferie finanziarie angioine*. Roma: École française de Rome, 2018. 375–386.
- Perriccioli Saggese, Alessandra: *A proposito di alcuni libri di medicina miniati a Napoli nel XIV secolo*. In: Perriccioli Saggese, Alessandra – D'Urso, Teresa (a cura di): *Manoscritti scientifici miniati fra tradizione classica e modelli arabi*. Battipaglia: Laveglia & Carlone, 2013. 63–75.
- Piras, Giorgio: *Sabbadini Remigio*. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 89. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2017. 411–414.
- Pongrácz, József: *A cambridgei Korvin kódex és a Trinity College magyar vonatkozású egyéb kéziratai*. Magyar Könyvszemle, 20. évf. (1912) 1–7.
- Pór Antal: *Nagy Lajos, 1326–1382*. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája – Magyar Történelmi Társulat, 1892.
- Prud'Homme, Caroline: *Donnez, vous recevrez. Les rapports entre écrivains et seigneurs à la fin du Moyen Âge à travers le don du livre et la dédicace*. CONTEXTES, vol. 5. (2009). Online: <https://doi.org/10.4000/contextes.4259>
- Pryds, Darleen N.: *The King Embodies the Word. Robert d'Anjou and the Politics of Preaching*. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000. <https://doi.org/10.1163/9789004474826>
- Rácz, György: *L'araldica dell'età angioina*. In: Enikő Csukovits (a cura di): *L'Ungheria angioina*. Roma: Viella, 2013. 283–318.
- Richter Sherman, Claire: *Representations of Charles V of France (1338–1380) as a Wise Ruler*. *Medievalia et Humanistica*, vol. 2. (1971) 83–96.
- Rodríguez de la Peña, Manuel Alejandro: *Los reyes bibliófilos: bibliotecas, cultura escrita y poder en el Occidente medieval*. En *la España medieval*, vol. 33. (2010) 9–42.
- Rodríguez de la Peña, Manuel Alejandro: *Rex excelsus qui scientiam diligit: la dimensión sapiencial de la realeza alfonsí*. Alcanate. Revista de estudios Alfonsíes, 9. vol. (2014–2015) 107–136.
- Rouse, Richard H. – Rouse, Mary A.: *Bound Fast with Letters. Medieval Writers, Readers, and Texts*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2013.
- Rubinstein, Nicolai: *A Grammar Teacher's Autobiography: Giovanni Conversini's Rationarium vite*. *Renaissance Studies*, 2/2. vol. (1988) 154–162. <https://doi.org/10.1111/1477-4658.00052>
- Sághy, Marianne: *Dévotions diplomatiques: le pèlerinage de la reine-mère Élisabeth Piast à Rome*. In: Kordé, Zoltán – Petrovics, István (a cura di): *La Diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles*. Roma–Szeged: Accademia d'Ungheria in Roma – Università di Szeged, 2010. 219–224.
- Sabbadini, Remigio: *Giovanni da Ravenna, insigne figura d'umanista (1343–1408), da documenti inediti*. Como: Ostinelli, 1924.
- Saunders, Corinne – Le Saux, Françoise – Thomas, Neil (eds.): *Writing War. Medieval Literary Responses to Warfare*. Cambridge: Boydell & Brewer, 2004.
- Scaglione, Aldo: *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1991.

- Scheller, Robert W.: *Dazzle my Eyes ... The Parhelion in Art and History*. In: Biemans, Jos – Van der Hoek, Klaas – Rudy, Kathryn M. – Van der Vlist, Ed (red.): *Manuscripten en miniaturen*. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg. Zutphen: Warburg Press, 2007. 337–354.
- Schlotheuber, Eva: *Der weise König. Herrschaftskonzeption und Vermittlungsstrategien Kaiser Karls IV. (1378)*. Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte, 63. vol. (2011) 265–279.
- Shrader, Charles R.: *A Handlist of Extant Manuscripts Containing the De re militari of Flavius Vegetius Renatus*. Scriptorium, 33/2. vol. (1979) 280–305. <https://doi.org/10.3406/scrip.1979.1147>
- Simeoni, Giulia: *A Livian manuscript from Francesco I da Carrara to Louis I of Hungary*. In: Baldassin Molli, Giovanna – Benucci, Franco – Dolso, Maria Teresa – Máté, Ágnes (a cura di): *Luigi il Grande Rex Hungariae. Guerre arti e mobilità tra Padova, Buda e l'Europa al tempo dei Carraresi*. Roma: Viella, 2022. 315–332.
- Simeoni, Giulia: *I manoscritti medievali illustrati degli Ab Urbe condita di Tito Livio*. In: Baldo, Gianluigi – Beltrami, Luca (a cura di): *Livius noster. Tito Livio e la sua eredità*. Turnhout: Brepols, 2021. 781–807. <https://doi.org/10.1484/M.GIFBIB-EB.5.125355>
- Sroka, Stanisław A.: *Jan Radlica jako lekarz*. Archiwum Historii i Filozofii Medycyny, 57/4. vol. (1994) 463–478.
- Sroka, Stanisław A.: *Jan Radlica, Nagy Lajos király orvosa*. Lege artis medicinae, 2/7. vol. (1992) 692–694.
- Stead, Evanghélia (ed.): *Reading Books and Prints as Cultural Objects*. London: Palgrave Macmillan, 2018. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-53832-7>
- Stok, Fabio – Tomè, Paola (a cura di): *La filologia classica e umanistica di Remigio Sabbadini*. Pisa: ETS, 2016.
- Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars prior. Excerpta ex adversariis Stephani Wessprémi*. Wiennae: Typis Io. Tho. nobilis de Tratnern, 1778.
- Sunderland, Luke: *Medieval Libraries, History of the Book, and Literature*. French Studies, vol. 70/2. (2016) 159–170. <https://doi.org/10.1093/fs/knw004>
- Szende, László: *Mitherrscherin oder einfache Königinmutter? Elisabeth von Lokietek in Ungarn (1320–1380)*. Majestas, vol. 13. (2005) 47–63.
- Szende, László: *Le rôle d'Elisabeth Piast dans la diplomatie de Hongrie*. In: Kordé, Zoltán–Petrovics, István (a cura di): *La Diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles*. Roma–Szeged: Accademia d'Ungheria in Roma – Università di Szeged, 2010. 225–233.
- Tesnière, Marie-Hélène: *Livres et pouvoir royal au XIVe siècle: la librairie du Louvre*. In: Maillard, Jean-François – Monok, István – Nebbiai, Donatella (publ. par): *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. (Supplementum Corvinianum 2.) 251–264.
- Tesnière, Marie-Hélène: *Librairie et politique du livre sous Charles V*. Renæssanceforum, 15. vol. (2019) 1–13.
- Tóth, Péter (revisus et auctus per): *Catalogus codicum latinorum Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008.
- Toscano, Gennaro: *Il bottino di guerra di Carlo VIII*. In: Toscano, Gennaro (a cura di): *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia aragonese*. Napoli–València: Generalitat Valenciana, 1998. 279–287.
- Vajay, Szabolcs de: *L'héraldique, image de la psychologie sociale*. Atti dell'Accademia Pontaniana, vol. 16. (1966–67) 5–19.
- Várdy, Steven B. – Grossschmid, Géza – Domonkos, Leslie S. (eds.): *Louis the Great, King of Hungary and Poland*. New York: Boulder, 1986.
- Vendruscolo, Fabio: *Per la biblioteca di Francesco ed Ermolao Barbaro: cinquant'anni dopo*. In: Brockmann, Christian et al. (Hrsg.): *Griechisch-byzantinische Handschriftenforschung*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2020. 103–129.
- Ventura, Iolanda: *Cultura medica a Napoli nel XIV secolo*. In: Alfano, Giancarlo – Perriccioli Saggese, Alessandra – D'Urso, Teresa (a cura di): *Boccaccio angioino. Materiali per la storia di Napoli nel Trecento*. Bern: Peter Lang, 2012. 251–288.
- Veszprémy, László – Bak, János M. (eds.): *Studies on the Illuminated Chronicle*. Budapest: Central European University Press, 2018.

- Vojtišek, Jan – Žůrek, Václav: *Entre idéal et polémique. La littérature politique dans la Bohême des Luxembourg*. Médiévales, vol. 67. (2014). 11–30. <https://doi.org/10.4000/medievales.7365>
- Watteeuw, Lieve – Van der Stock, Jan (eds.): *The Anjou Bible. A Royal Manuscript Revealed*. Naples 1340. Leuven: Peeters, 2010.
- Weinberger, Wilhelm: *Beiträge zur Handschriftenkunde. I. Die Bibliotheca Corvina*. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 159. vol. (1908) Abt. 6.
- Weiss, Roberto: *II codice oxoniense e altri codici delle opere di Giovanni da Ravenna*. Giornale storico della letteratura italiana, vol. 125. (1948) 133–148.
- Williams, Steven J.: *Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian Secretum secretorum as a speculum principis*. In: Casagrande, Carla – Crisciani, Chiara – Vecchio, Silvana (a cura di): *Consilium. Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale*. Firenze: SISMEG Galluzzo, 2004. 139–180.
- Williams, Steven J.: *The Secret of Secrets. The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003. <https://doi.org/10.3998/mpub.17841>
- Williams, Steven J.: *The Pseudo-Aristotelian Secret of Secrets: Encyclopedia or Book of Knowledge?* In: Cermanová, Pavlína – Žůrek, Václav (eds.): *Books of Knowledge in Late Medieval Europe Circulation and Reception of Popular Texts*. Turnhout: Brepols, 2021. 11–34. <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.5.125785>
- Wickersheimer, Ernest: *Jean de Polonia*. In: uő: Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge. vols. 1–2. Genève: Droz, 1979.
- Woodacre, Elena – Dean, Lucinda H. S. – Jones, Chris – Rohr, Zita – Martin, Russell (eds.): *The Routledge History of Monarchy*. Abingdon–New York: Routledge, 2019. <https://doi.org/10.4324/9781315203195>
- Zsoldos, Attila: *Das Königreich Ungarn im Mittelalter (950–1382)*. In: Tóth, István György (Hrsg.): *Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina–Osiris, 2005. 47–141.